

Тетяна БОЦДАРУК

ахідноруське

право:

ДОСЛІДНИКІВ І ДОСЛІДЖЕННЯ

(Київська історико-юрідична школа)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО

Тетяна Бондарук

**Західноруське право:
дослідження і дослідники**
(Київська історико-юридична школа)

Київ 2000

ББК 67.9 (4Укр)

Б 81

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права
імені В.М.Корецького НАН України*

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор *Прозорова Н.С.*,
доктор юридичних наук, професор *Скакун О.Ф.*

Бондарук Т.І.

Б 81   Західноруське право: дослідження і дослідники /
Відп. ред. І.Б. Усенко. – К.: Ін-т держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України. – 2000. – 160 с.

У книзі висвітлюється процес зародження і розвитку концепції західноруського права в контексті становлення вітчизняної історико-правової науки, подаються наукові портрети дослідників – видатних правознавців М.Ф. Владимирського-Буданова, Ф.І. Леонтовича, М.М. Ясинського, Г.В. Демченка, О.О. Малиновського, М.О. Максимейка.

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Історичні передумови зародження наукової школи західноруського права	9
<i>1.1. Проблема вивчення держави та права західноруських земель у контексті становлення вітчизняної історико-юридичної науки</i>	9
<i>1.2. Основи праворозуміння і методологічних підходів засновників школи М.Ф. Владимирського-Буданова та Ф.І. Леонтовича</i>	23
1.2.1. Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов (1836-1916)	24
1.2.2. Федір Іванович Леонтович (1833 - 1911)	37
<i>1.3. Загальна характеристика творчості вчених другого покоління школи західноруського права</i>	45
1.3.1. Михайло Миколайович Ясинський (1862 - 1835)	47
1.3.2. Григорій Васильович Демченко (1869 - 1958)	50
1.3.3. Оникій Олексійович Малиновський (1868 - 1932)	54
1.3.4. Микола Олексійович Максимейко (1870 - 1941)	63
Розділ 2. Велике князівство Литовське в дослідженнях вчених школи західноруського права	68
<i>2.1. Концепція утворення Великого князівства Литовського.</i>	68
<i>2.2. Правовий статус окремих верств населення</i>	72
2.2.1. Шляхта	74
2.2.2. Селяни	80
2.2.3. Міщани	84
2.2.4. Духовенство	86
<i>2.3. Державний лад</i>	89
2.3.1. Етапи розвитку державності	90
2.3.2. Правовий статус органів влади	93
2.3.3. Судові органи	102

2.4. Правова система	108
2.4.1. Джерела права	108
2.4.2. Кримінальне право	115
2.4.3. Цивільне право	121
2.4.4. Сімейно-шлюбне право	126
2.5. Основні риси концепції західноруського права та її вплив на розвиток української історико-правової науки	128
Висновки	139
Примітки	142

ПЕРЕДМОВА

Серед багатьох позитивних процесів, які останніми роками відбуваються у вітчизняному правознавстві, можна помітити зростання інтересу дослідників до наукознавчих проблем, до узагальнення і переосмислення творчих здобутків минулих поколінь істориків права. Цей інтерес і здійснювані у відповідному напрямку кроки допомагають відновити історичну тяглість наукових пошуків, перервану на чималий час, реабілітувати безпідставно знеславлені імена, повернути до життя забуті наукові ідеї і на цій основі забезпечити вирішення головної задачі створення об'єктивної картини історичного розвитку української державності і права.

У цьому зв'язку критичний аналіз наукового доробку правознавців, які належали до так званої школи західно-руського права¹, є корисним і актуальним щонайменше в двох аспектах. По-перше, без цього неможливе усвідомлення наукових витоків наступних праць з історії власне українського ("малоросійського") права як самостійного об'єкта досліджень, започаткованих М.П. Василенком, М.Є. Слабченком, Д.П. Міллером та їхніми учнями і послідовниками. (Найактивніший розвиток даного напрямку припадає на 20-ті рр. нинішнього століття – наукові дослідження очолованої М.П. Василенком Комісії для виучування історії західно-руського та українського права Всеукраїнської Академії наук). По-друге, праці вчених школи західноруського права багаті фактичним матеріалом та оригінальними ідеями, мають непересічне значення для створення цілісної картини розвитку українського права. Адже західноруське право – право, поширене на українських, білоруських, частково литовських і російських землях упродовж їхнього входження до складу Великого князівства

Литовського і Речі Посполитої (XIII-XVII ст.), було генетично пов'язано із правом Київської Русі і з правом України-Гетьманщини. Фактично, західноруське право є правом України на певному етапі її історичного розвитку, але водночас – це право не тільки українців, а й сусідніх народів. До того ж, у багатьох працях представників школи спеціально досліджуються особливості державно-правового укладу Київської, Волинської, Подільської та інших українських земель. Концепція, створена фундаментальними студіями М.Ф. Владимирського-Буданова, Ф.І. Леонтовича, М.М. Ясинського, Г.В. Демченка, О.О. Малиновського, М.О. Максимейка (а це близько 100 праць), тією чи іншою мірою дає змогу реконструювати державо- і правотворчі процеси, що відбувалися на терені України упродовж даного періоду розвитку української державності, – одного з найменш висвітлених відрізків вітчизняної історії.

Ці праці – не лише джерело знань про державно-правові факти і проблеми на українських землях, але й одна з небагатьох версій цілісного історико-правового розвитку зазначених територій у відповідний період.

Хоча і не можна говорити про повне забуття наукової спадщини представників школи (їхні імена, як і посилання на зібрані ними джерельні матеріали та зроблені висновки подекуди зустрічаються в сучасних дослідженнях правового минулого), власне аналізу творчості та з'ясуванню основних засад праворозуміння вчених школи присвячено замало праць. Це, насамперед, некрологи на смерть М.Ф. Владимирського-Буданова та Ф.І. Леонтовича, написані О.О. Малиновським та Ф.В. Тарановським, статті в біографічних словниках Київського і Варшавського університетів, рецензії сучасників на праці вчених. Першою і на жаль, єдиною розвідкою, в якій, незважаючи на певну тенденційність та ідеологічні нашарування, зроблено спробу комплексно розглянути науковий доробок вчених школи, була стаття С.Г. Борисенка “Російське великодержавництво в концепції західноруського права”². Праця М.Ф. Владимирського-Буданова “Обзор истории

руського права” детально проаналізовано в розвідці Б. Бабицького³. Чи не найбільшим сучасним внеском у розробку даної проблеми є низка досліджень О.Ф. Скакун, присвячених творчості М.О. Максимейка і М.Ф. Владимирського-Буданова (постать останнього подається автором у контексті розвитку політико-правових ідей в Україні і історіографічного аналізу його доробку)⁴. Останнім часом І.Б. Усенком та Є.Г. Циганковою до наукового обігу запроваджено імена О.О. Малиновського і Ф.В. Тарановського⁵. Звернено також увагу на дослідження західноруського права, здійснювані у Всеукраїнській Академії наук як логічне продовження праці, започаткованої М.Д. Іванишевим, М.Ф. Владимирським-Будановим та Ф.І. Леонтовичем⁶. Власне цими та деякими іншими студіями обмежується література з даної тематики.

Саме це і спонукало автора не тільки дослідити науковий доробок вчених школи, а й подати їхні наукові портрети, з'ясувати погляди вчених на конкретні державо- та правотворчі процеси, їхнє методологічне підґрунтя.

У пропонованій читачеві праці зроблено спробу проаналізувати праці попередників школи (Г.М. Данилович та М.Д. Іванишев), сучасників, які вивчали споріднені проблеми (М.К. Любавський, С.Л. Пташицький, С.О. Бершадський, І.О. Лінниченко, І.І. Лаппо, В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольський, М.С. Грушевський, М.П. Дашкевич), а також вітчизняних вчених, які в подальшому тією чи іншою мірою розвивали ідеї школи (Ф.В. Тарановський, М.П. Василенко, С.Г. Борисенок, О.О. Добров, А.Е. Кристер, О.Я. Єфименко та інші), та вплив висунутих ними ідей на розвиток історико-правової науки.

Приділено увагу і висвітленню цієї проблеми у зарубіжній (переважно польській) історіографії, зокрема в працях Т. Чацького, Й. Лелевеля, Й. Ярошевича, І. Онасевича, Т. Нарбута, О. Бальцера.

Автором досліджено наукові публікації представників школи та інших вчених, які співпрацювали з ними, численні

архівні матеріали, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву м. Києва, а також у родинному архіві академіка ВУАН О.О. Малиновського.

З огляду на неусталеність у сучасній українській історико-правовій науці понятійного апарату варто акцентувати увагу на вживаних визначеннях.

Автор, усвідомлюючи, що українське правознавство набуло можливості виокремитися лише після 1917 р., все ж застосовує термін “вітчизняний” і до попереднього історичного періоду, коли йдеться про вчених, які працювали на етнічних українських землях і створювали підґрунтя майбутньої української науки. Разом з тим використовується і термін “західноруський” у тому значенні, в якому він вживався вченими, котрі належали до розглядуваного наукового напрямку, для визначення частини єдиного “руського” етнічного, державно-правового та іншого простору. Хоча поява цього терміна багато в чому була штучною, зумовленою політичними умовами, навряд чи є доцільним вдаватися до інших визначень, що відповідають сучасним політичним і державним реаліям. Застосування цього терміна, а також інтегрованого поняття “руський” у словосполученнях типу “Литовсько-руська держава”, “руські князі”, “руське право” тощо зовсім не означає, що автор є прихильником теорії про існування на той час єдиного руського народу з поділом на великоросів, малоросів і білорусів. Одночасно вживання терміна “російський” так само не свідчить, на думку автора, про його існування у більш пізній “імперський” період.

Поняття “західноруське право” є синтетичним і несе подвійне змістовне навантаження: ним охоплюються і державні правові явища і інституції. Застосування цих термінів, на думку автора, робить адекватним виклад поглядів науковців кінця XIX початку XX ст.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ШКОЛИ ЗАХІДНОРУСЬКОГО ПРАВА

1.1. Проблема вивчення держави та права західноруських земель у контексті становлення вітчизняної історико-юридичної науки

Формування концепції західноруського права стало закономірним наслідком загальних процесів, що відбувалися у правознавстві Російської імперії, взаємного впливу низки політичних, ідеологічних і суто наукових чинників. Тому аналіз історичних витоків концепції потребує попереднього висвітлення деяких особливостей становлення і розвитку історико-правової науки.

Процес усвідомлення необхідності застосування у вивченні правових явищ історичного та порівняльного методів, а згодом створення спеціальної галузі правознавства – історико-правової – припадає в Росії на середину минулого століття. За свідченнями сучасників, він немало посприяв виходу юриспруденції за рамки існуючого хибного уявлення про неї як “нижчу науку”, “науку приказних справ”⁸.

Серед чинників, які зумовили цей процес, слід, насамперед, назвати прогресуючий розвиток капіталістичних відносин, що потребував переосмислення всього комплексу суспільних наук, нових напрямів історичних і правових досліджень.

Певну роль відіграє й поширення патріотичних настроїв, пов’язане з перемогою у франко-російській війні 1812 р., що сприяло піднесенню інтересу дослідників до історії. У цей період спостерігається бурхливий розвиток історичної науки,

в межах якої закладалося підґрунтя (джерельна база) і для науки історико-юридичної – адже об'єктами досліджень стають пам'ятки державно-правового характеру. Видання “Полного собрания русских летописей”, “Сборника исторического общества”, “Трудов и записок общества истории и древностей российских”, “Русского исторического сборника”, “Прений в Императорском обществе истории и древностей российских” – практичний наслідок пробудження такого інтересу.

Теоретичного закріплення процес накопичення і поширення історичних знань дістав в ідеології “офіційної народності”, запропонованій міністром народної освіти С.С. Уваровим. Її наріжними принципами проголошувалися самодержавство, православ'я, народність. Доктрина “офіційної народності”, апелюючи до цих, безперечно авторитетних на той час, інститутів, з одного боку, привертала увагу інтелігенції до історії і слугувала розвиткові історичної науки, з другого – тримала цей процес у жорстких ідеологічних лещатах. Так, статuti про цензуру 1804, 1826, 1828 рр. забороняли видання книжок, що не відповідали трьом зазначеним вище постулатам, а також догматам церкви. Крім того, до 1863 р. діяла інструкція, що зобов'язувала ректорів університетів і деканів факультетів ретельно наглядати за роботою професорів і викладачів – за “духом і напрямом викладання”, які мали збігатися з офіційним; за порушення встановлених програм і курсів викладачі, як державні службовці, підлягали дисциплінарним покаранням. Таким чином, надана цензурним статутом 1804 р. можливість досліджувати суспільні науки, через природний зв'язок їх з політичною владою була обмежена чіткими межами, розширювати які було досить складно навіть в пізнішу, більш ліберальну епоху.

Якщо на початок ХІХ ст. припадає сплеск історичних студій, то з 30-х рр. починається “юридизація мислення”, і зокрема “юридизація історії”. Саме правовий аспект історії стає найактуальнішим. Мало не вперше в суспільстві нечувано

зростає інтерес до права, що стає таким предметом, який необхідно знати кожному. Це явище, що у низці джерел отримало назву “передреформеного синдрому”, попри певні вади, мало позитивний вплив на розвиток науки права і, зокрема, історії права. Особливого ж значення набула робота по збиранню матеріалів для складання “Полного собрания законов Российской империи”, здійснюваного під керівництвом М.М. Сперанського. Аналіз виявленої значної кількості історико-юридичних пам’яток вимагав спеціальних знань на межі історичної та юридичної наук.

Головним же чинником остаточного оформлення історико-юридичної науки стало поширення в Росії поглядів представників історичної школи права, що були на той час новим словом у розвитку юридичної науки взагалі. Історична школа права, на противагу практики законодавчого свавілля, раптових переворотів у суспільному житті, висунула ідею закономірності і тягlosti юридичного розвитку, яка згодом стала визнаватися однією з основних в юриспруденції⁹, вихідним пунктом для дослідження її історичного аспекту. Притаманна ідеологам історичної школи абсолютизація службової ролі історії з часом поступилася місцем цілеспрямованому її вивченню з метою з’ясування загальних законів розвитку права. Представники історичної школи права, обґрунтовуючи первинність права по відношенню до законодавства, критерієм його справжності висували історичну обумовленість: право має історію. Поширенню таких ідей в Росії сприяли певна лібералізація видавничої та перекладацької діяльності й безпосереднє опанування положень школи молодими вченими-юристами під час стажування в Європі, зокрема в Австрії та Німеччині – батьківщині історичної школи права. Історичний підхід до права, системний аналіз правового матеріалу, ідеї органічного розвитку права та зв’язку позитивного права з правосвідомістю, доповнені соціологічним позитивізмом Рудольфа Ієрінга, стають методологічною основою історико-правової науки в Росії.

У науковому розвитку історії права можна виокремити щонайменше три напрями: школу “офіційної народності”, близький до неї слов’янофільський напрям та державницьку школу, представники якої стояли на позиціях західництва. Різні підходи до низки суттєвих питань історичного розвитку, зокрема висування в його центр політичного і формально-юридичного елементів вченими державницького напрямку та суспільного елемента – прихильниками модифікованих ідей історичної школи, спрямування уваги перших на пошук подібних рис схожості суспільних явищ та переважний пошук розбіжностей другими, стали своєрідним двигуном нової галузі правничої науки.

На цей час вже з’явилися деякі дослідження історико-юридичного характеру. Виходять друком праці “Историческое обозрение актов и судебных бумаг в России” (1830) І.В. Васильєва, “О постепенном образовании законов” (1832), “Речь об Уложении царя Алексея Михайловича” (1839), Ф.Л. Морощкіна, “О Русской Правде” (1846) М.В. Калачова. Чи не найцікавішою видається праця К.Д. Кавеліна “Взгляд на юридический быт древней России” (1847), з обґрунтуванням так званої теорії родового побуту давніх слов’ян, що мала багатьох прихильників й у подальшому. Важливим свідченням розвитку науки стали перші спроби вчених Дерптського університету створити курс історії права. І. Нейман ще 1811 р. склав “План для составления подробной истории русского права”. 1820 р. виходить друком “Опыт истории русского права” О.Рейца, а 1835 р. – “Древнейшее русское право в историческом его раскрытии” І.Г. Еверса, які тривалий час були єдиними посібниками з цього предмета.

Отже, на середину ХІХ ст. склалися умови, необхідні для остаточного оформлення історії права як науки. Зовнішнім виразником цього було запровадження загальним статутом імператорських університетів 1863 р. обов’язкової кафедри історії руського права на юридичних факультетах¹⁰.

Водночас склалася й схема розвитку історичного процесу, що охоплювала три періоди - Київську Русь, Московське князівство і Російську імперію, яка залишалася домінуючою впродовж тривалого часу. В її межах і велися дослідження як юристами, так і істориками. Близькість предмета досліджень, схожість методів і недослідженість історії, в тому числі правової, обумовили ситуацію, коли “історія змішувалася з правом такою мірою, що інколи важко було зрозуміти, де закінчується перша і починається друга”¹¹, причому обсяг історичного матеріалу переважав. Цей чинник необхідно враховувати, коли йдеться про історико-правову науку ХІХ ст., особливо, коли правознавців того часу критикують за так званий догматизм, відірваність юридичних конструкцій від загального історичного процесу. Певною мірою це був свідомий підхід: історичний та правовий елементи, природно присутні в історично-правовій науці, необхідно було привести до оптимального співвідношення.

Як бачимо, історія права мала всі підстави для поступального розвитку. Виявлений в його процесі науковий потенціал дослідників, на нашу думку, вивів історико-правову науку Росії на одне з перших місць в Європі. Наукові надбання істориків права кінця ХІХ – початку ХХ ст. не втратили свого значення й сьогодні, а деякі з них і досі залишаються неперевершеними. Важливу роль відіграють вони у сучасній українській історико-правовій науці. Через відчутний брак новітніх досліджень державно-правового минулого українських земель у ряді випадків зазначені праці виступають як єдине, а тому безцінне джерело.

Наукове дослідження власне західноруського права почалося після розділів Польщі у ХVІІІ ст. і, за висловом М.П. Василенка, “було обумовлене приєднанням у ХVІІІ ст. до Росії земель, де повстало і розвивалося це право і які раніше належали до Польщі”¹², а тому не було позбавлене певної ідеологізації. Пояснювалося це насамперед тим, що “західні території, приєднані від Польщі”, зокрема українські

білоруські землі упродовж більш як двох століть зазнавали інтенсивного польського впливу. Взагалі “польський елемент” тут став таким вагомим, що цей край вважався польським і деякий час після його інтегрування в Російську імперію.

Наукові дослідження велися як польськими, так і російськими вченими, хоча, безперечно, більші здобутки в цій галузі належали польській правовій науці, яка мала давніші традиції. Так, М.П. Василенко, подаючи польську історіографію цих проблем, згадує праці Мартина Кромера (1512-1589) “Полонія чи то положення народу та республіки Польської держави”¹³, Миколи Хвальковського “Публічне право Польської держави”¹⁴, низку праць відомих польських істориків і правників Христофора Гарткноха, Миколи Залишевського, які більше за інших звертали увагу на історію Литви та західноруських земель, Богумира Ленгніца, Вікентія Стритуського, Теодора Островського. Проте у цьому переліку немає жодної історико-юридичної праці, яка б спеціально присвячувалася проблемам західноруського права. Та вже на початку XIX ст. з’являється праця Тадеуша Чацького “O litevskich i polskich prawach” (1800)¹⁵, в якій окреме (хоча і досить скромне) місце вчений відводив литовському (західноруському) праву, намагаючись при цьому встановити безпосередній зв’язок між ним і правом Польщі. Саме цю працю академік М.П. Василенко називав вихідним пунктом в історії науки західноруського права.

Згодом справжнім осередком досліджень литовсько-польсько-руської історії, в тому числі правової, став Віленський університет. Тут плідно працював відомий політичний діяч та історик, професор Варшавського і Віленського університетів Йоахим Лелевель (1786 - 1861). Його перу належать фундаментальні праці “Historika” (1815), “Polska wiekow sriednich” (1-й т. - 1846; 2-й т.-1855), “Dzieje Litwy i Rusi az do unii z Polskoj w Lublinie 1569 zawartej”, “K uwagi nad dziejami Polski i ludu jej” (1844) та ін. Він став засновником школи, що майже півстоліття домінувала в польській історіографії. Крім

того, Й. Лелевель як президент патріотичного клубу Польщі, президент Польського національного комітету, як польський патріот багато сил доклав до відродження незалежної Польщі. Це, в свою чергу, відбилось і на його наукових студіях. Характерною для них є ідеалізація “шляхетської республіки”, яку він називав “чистою республікою, заснованою на народному суверенітеті”; Литовське князівство при цьому є лише частиною цієї республіки, а “Корона польська і Велике князівство Литовське – єдиною спільною Річчю Посполитою”¹⁶.

Подібних поглядів дотримувався й польський вчений-юрист, професор литовсько-польського права Віленського університету Йосиф Ярошевич (1793 - 1860). У праці “*Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*” (т. 1–2, 1844–1845) він зробив досить докладний аналіз історико-правового минулого Великого князівства Литовського, акцентуючи увагу на паралелях суспільного розвитку Литви й Польщі.

Ці самі проблеми висвітлювали у своїй творчості віленський вчений-історик Ігнатій Онасевич (1780 - 1845) та львівський професор, член Краківської Академії наук Освальд Бальцер (1858 - 1933). Окреме місце в цьому ряду посідає праця видатного литовського історика Тадеуша Нарбути (1784 - 1864) “*Dzieje starożytnie narodu litewskiego*” (т. 1–9, 1835–1841). Не будучи університетським вченим, Т. Нарбут став ініціатором досліджень, спрямованих на з’ясування історичної долі власне Литви, зробив спробу виділити її історію із загальнодержавної історії Польщі в окрему сферу історичних пошуків.

Така, навіть досить побіжна, увага до історії західно-руських земель з боку польських і подекуди литовських вчених у часи, коли зазначені проблеми не входили в коло наукових інтересів російських правознавців, дала підставу М.П. Василенку стверджувати, що “розробка нашої науки знаходилася виключно в руках польських вчених”¹⁷.

Крім того, невизнання ними самостійного державно-правового існування західноруських земель певною мірою

служувало домаганням Польщі щодо територій, які увійшли до складу Російської імперії. А це, в свою чергу, вимагало протидії з боку Росії і, зокрема, в науково-історичному аспекті.

У російській історико-правовій науці початок досліджень західноруського права пов'язується з опублікуванням 1839 р. виступу М.М. Устрялова "Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское"¹⁸. Цей виступ став виразом офіційного бачення проблеми і водночас своєрідним соціальним замовленням для науковців.

Зростанню інтенсивності досліджень західноруського права у другій половині ХІХ ст. сприяло і накопичення на цей час значного обсягу історико-правових документальних матеріалів. У Санкт-Петербурзі друкуються "Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археографической комиссией" (т. 1–5, 1846–1853), починають видаватися "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией" (під редакцією М.І. Костомарова, пізніше Г.Ф. Карпова, т. 1–15, 1863–1892). У Києві видається "Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов" (8 частин, 35 т., 1859–1914), у Вільні – "Акты, издаваемые виленской Археографической комиссией" (38 т., 1865–1914), у Москві – "Акты, относящиеся к юридическому быту древней России" під редакцією М.В. Калачова (23 т., 1857–1884).

Питання західноруської історії опинилися в центрі уваги як істориків, так і юристів. Стає навіть модним займатися саме цими проблемами. Проте більшість розвідок стосувалася переважно політичної долі західноруських земель і мала тенденційне ідеологічне забарвлення. Тільки згодом, уже в останній чверті ХІХ ст., з'являється низка праць, в яких досить ґрунтовно розглядаються правові аспекти західноруської історії.

Так, своєрідне “соціальне замовлення”, помножене на науковий інтерес, який викликала, за висловом одного з перших дослідників західноруської історії М.Й. Кояловича, “величезність цього матеріалу”, генерувало ґрунтовні дослідження, що значною мірою не втратили свого значення і сьогодні. Найцікавіші з них – монографії московського професора М.К. Любавського “Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута” (1892), “О распределении владений и об отношениях между великими и другими князьями Гедиминова рода в XIV-XV ст.”(1896), “Литовско-русский сейм” (1900), “К вопросу об удельных князьях и местном управлении Литовско-русского государства”(1909), “Очерки истории Литовско-русского государства”(1911); низка розвідок професорів Санкт-Петербурзького університету І.І. Лаппо, присвячених судовій системі Великого князівства Литовського – “Земский суд в Великом княжестве Литовском”(1897), “Гродский суд в Великом княжестве Литовском”(1904); С.О. Бершадського – “Литовско-русские евреи”(1883), “О наследовании в вымороченных имуществах по литовскому праву”(1891); С.Л. Пташицького – “К истории литовского права после третьего Статута” та “К вопросу об изданиях и комментариях Литовского Статута”(1893) та ін..

Деякі питання історії права висвітлювались і в працях М.В. Довнар-Запольського – “Западнорусская сельская община в XVI в.” (1897), “Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в.”(1905), “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах” (1891), “Спорные вопросы по истории Литовско-русского сейма” (1901), “Польско-литовские унии на сеймах до 1569 г.”(1901); М.Й. Кояловича – “Лекции по истории Западной России” (1864).

Спеціальне ж завдання щодо дослідження західноруського права висувалося перед новоствореним Київським універ-

ситетом св. Володимира, який, за задумами влади, мав стати джерелом відродження руської народності в “ополяченому” краї, міцним оплотом русифікаторської політики.

Заснування у Києві університету св. Володимира, з одного боку, відповідало об’єктивним соціально-економічним потребам краю, з другого – було одним із кардинальних заходів (поряд з адміністративними і каральними), спрямованих на боротьбу з наслідками пропольських виступів 1830 - 1831 р. і взагалі з досить ще сильними сепаратистськими тенденціями в розвитку краю¹⁹.

Початок фактичним змінам національних пріоритетів в освітянській політиці освіти стало заснування 1832 р. замість Віленського Київського учбового округу на чолі з Є.Ф. Брадке. Цей захід не був випадковим. Ще 1814 р. міністерство освіти звернуло увагу на незначні успіхи в запровадженні навчання російською мовою у Віленському окрузі. Згодом, 1824 р., новий міністр освіти О.С. Шишков висунув особливу програму народної освіти, згідно з якою “виховання мало бути російським, всі іно-вірці повинні вивчати і знати російську мову, історію, закони”. Польське повстання лише прискорило запровадження цієї політики²⁰.

Відкриттю університету в Києві (це було чи не єдиним конструктивним заходом на тлі масового закриття шкіл) сприяли глибокі просвітницькі традиції, що певною мірою збереглися тут. Ще Києво-Могилянська академія, заснована в першій половині XVII ст., ставила перед собою завдання через просвіту боротися проти спроб польських панів і Ватикану покатоличити руське населення. Тут працювали просвітники Інокентій Гізель, Феофан Прокопович, Стефан Яворський та багато інших. Не втратив Київ свого значення і як історичний центр руських земель. Все це слугувало підґрунтям для тієї місії, що покладалася на новостворений навчальний заклад. Її досить чітко сформулював міністр народної освіти С.С. Уваров: “У повернутих від Польщі

губерніях дати юнацтву освіту, узгоджену з загальним духом народної просвіти в Росії, придушити думку про окрему народність”²¹. Нагляд за дотриманням відповідного напрямку університетських досліджень за всіх часів був дуже ретельним. Разом з тим за місцевих обставин успіх могло мати лише викладання, що вирізнялося персвагами порівняно з польським і не було перейнято відверто проросійськими тенденціями. Адже навіть намагання визначити статус західних земель як Західної Росії викликало негативну реакцію слухачів, серед яких було понад 80% поляків. Позитивних результатів можна було досягти зберігаючи науковий характер викладання²². А саме це видавалося найскладнішим, оскільки підбір викладачів був дуже нелегкою справою. На час створення університету в Києві в імперії було п'ять таких навчальних закладів (університети Московський, Харківський, Дерптський, Казанський, Санкт-Петербурзький). В них навчалось 1837 студентів, науково-педагогічну роботу вели 219 професорів і викладачів, з яких лише 42 мали вчені ступені. Понад чверть професорсько-викладацького складу (62 осіб) становили іноземці²³.

За такого стану кадрове питання було одним із найактуальніших. У перший період існування Київського університету воно вирішувалося за рахунок викладачів Кременецького ліцею²⁴. Найяскравішими постатями в цей час були М.О. Максимович – професор, у подальшому відомий український історик, чий наукові пошуки, хоча і велися поза межами університету, мали досить значний вплив на історичну свідомість, зокрема київської інтелігенції; В.Ф. Цих - професор загальної історії, чие бачення історичного процесу, за словами М.Ф. Владимирського-Буданова, не часто зустрічалося тоді у тодішніх російських університетах і полягало у зосередженні уваги на “моральній природі людини”; О.М. Новицький - професор філософії, автор, відомих монографій, зокрема “История философии в связи с историей религии”. Їхні лекції були обов’язковими для всіх слухачів факультетів суспільних

наук, справляли на багатьох з них значний вплив, закладаючи нові традиції викладання.

Особливе місце в університеті посідав юридичний факультет, який, на думку сучасників, був “першим в Росії дійсно юридичним факультетом, оскільки доти у нас були тільки етнополітичні факультети”²⁵. “Саму систему навчання на цьому факультеті в статутах 1833 і 1842 рр. було встановлено правильно, – пише М.Ф. Владимирський-Буданов, – крім того, київський юрфак виник із таких особистих елементів, якими відзначився повний переворот в історії правознавства в Росії”²⁶.

Насамперед йшлося про молодих вчених, вихованців “школи М.М.Сперанського”²⁷ – К.Л. Неволіна, С.О. Богородського, О.О. Федотова-Чеховського, С.Н. Орнацького, які склали ядро викладацького складу факультету і чия блискуча наукова кар’єра стала наслідком “спеціальних зусиль царського уряду для швидкого розвитку в Росії університетської освіти, а згодом і юридичної науки...не через створення та нагромадження нових установ, а лише шляхом виховання нових людей”²⁸.

Як зазначалося, в Київському університеті найважливішою, але й найскладнішою для викладача наукою була історія. Обсяг та зміст відповідного курсу, встановлений в університетах Російської імперії, був недостатнім і вимагав змін²⁹. У Києві ж склалося досить сприятливе середовище для занять історією. Цьому значною мірою сприяв Київський генерал-губернатор і одночасно попечитель Київського учбового округу Д.Г. Бібіков. При ньому, зазначає М.Ф. Владимирський-Буданов, історія та археологія були модними науками, ними захоплювалися і київське чиновництво, і київський бомонд³⁰. Поряд з цим йшла й серйозна робота з нагромадження фактичного матеріалу. Так, одночасно з університетом було засновано тимчасовий “Комитет для изыскания древностей”, 1843 р. утворено “Временную комиссию для разбора древних актов”(Київська археогра-

фічна комісія), 1852 р. – “Архив для хранения исторических документов юго-западных губерний”.

В університеті західноруська історія досліджувалась як “чистими” істориками (В.Б. Антонович, М.П. Дашкевич, М.С. Грушевський), так і істориками права.

Початок власне історико-правових досліджень пов'язаний, передовсім, з ім'ям Г.М. Даниловича (1787–1843) – талановитого вченого, чий праці з цих проблем з'являються з 1822 р.³¹. Тривалий час він – чи не єдиний знавець литовсько-руської історії. Вчений – співавтор проекту “Свода провинциальных законов для западных губерний, присоединенных от Польши”³², не введеного в дію з політичних причин та відміни 1840 р. Литовського Статуту, – першим висловив думку про необхідність вивчення литовсько-руської державно-правової історії для з'ясування багатьох проблем російської історії. Хоча Г.М. Данилович викладав у Київському університеті лише два роки (1839–1840), його зацікавленість та заглибленість у дану тематику, що дало сучасникам підставу назвати його “громадянин держави, якої давно немає”³³, започаткували традицію, що усталилася в подальших студіях.

Наступником Г.М. Даниловича по університетській кафедрі був М.Д. Іванишев, наукова діяльність якого проходила у Київському університеті з 1839 по 1865 рр. Основну увагу він зосереджував на слов'янському і зокрема литовсько-руському праві. Коло його наукових інтересів сформувалося під час відрядження за кордон (1836-1839), насамперед у Чехії під впливом слов'янських ідей П.Й. Шафарика, Ф. Палацького, В. Ганки. У Київському університеті вчений знайшов сприятливе середовище для їхнього розвитку. Втіленням його задумів, а водночас й значним кроком у вивченні західноруської історії, було створення 1843 р. Київської Археографічної комісії. Саме діяльність М.Д. Іванишева – видатного археографа та юриста – сприяла створенню унікального серійного видання – “Актов Юго-Западной России” (далі -

АЮЗР), більша частина томів якого стосується саме юридичного побуту населення “західноруських територій”. Широкого визнання в наукових колах набула видана в межах цього видання праця вченого “Жизнь князя Курбского в Литве и на Волыни”(1849), яка висунула вченого у перший ряд дослідників західноруського права. Широкого розголосу з огляду на відому полеміку між І.Д. Беляєвим і Б.М. Чичеріним (а власне між прихильниками теорій общинного та родового побуту) мала праця М.Д. Іванишева “О древних сельских общинах в Юго-Западной России” (1876)³⁴.

Все це були перші суттєві кроки російських вчених до тієї “terra incognita”, якою на той час залишалася для правознавців історія західноруських земель. Багатий історико-правовий матеріал ще чекав свого дослідника. М.Д. Іванишеву вдалося привернути увагу до цих проблем своїх учнів – тоді студентів, а згодом університетських професорів і талановитих вчених – М.Ф. Владимирського-Буданова та Ф.І. Леонтовича, чий внесок у дослідження історії західноруського права дав підставу назвати їх фундаторами нової західноруської школи в історико-юридичній науці³⁵. Потім основні наукові ідеї школи були підтримані і розвинуті новим поколінням вчених юристів, учнів М.Ф. Владимирського-Буданова – М.М. Ясинським, М.О. Максимейком, О.О. Малиновським, Г.В. Демченком. Певний внесок у розвиток цих досліджень зробив і учень Ф.І. Леонтовича – Ф.В. Тарановський, хоча загальне коло його наукових уподобань було значно ширшим: теорія права, порівняльне законодавство, історія слов’янських законодавств. Насамперед, йдеться про монографію “Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи” (1897), яка й нині є цінним джерелом з цих проблем. Крім того, вчений незмінно включав історію західноруського права у власні викладацькі програми і, не досліджуючи її спеціально, виявляв великий інтерес до відповідних досліджень. Як академік ВУАН, Ф.В. Тарановський був першим головою академічної Комісії для виучування історії західноруського та українського права³⁶.

Усе вищенаведене свідчить з одного боку, про історичну обумовленість виділення в окремий об'єкт досліджень державно-правової історії західноруських земель, з другого – про кадрові можливості для цього.

Враховуючи певну політичну заангажованість таких досліджень (вище вже йшлося про наявність певного соціального замовлення), при їх оцінці варто брати до уваги особистісний елемент. Важливу роль відіграє також біобібліографічний та історіографічний аналіз доробку вчених, з'ясування їхніх науково-методологічних поглядів принципів.

1.2. Основи праворозуміння і методологічних підходів засновників школи М. Ф. Владимирського-Буданова та Ф. І. Леонтовича

Історія правничої думки тісно пов'язана з долею тих непересічних особистостей, які її творили. Ця проста істина, на жаль, тривалий час не бралася до уваги у радянських наукознавчих дослідженнях. У результаті історія юридичної науки виглядала сумою знеособлених ідей і концепцій, за якими іноді важко розгледіти не те, що особистість, а й навіть прізвища їхніх авторів. Останнім часом колективними зусиллями багатьох дослідників чимало зроблено для реабілітації жанру наукової біографії, але подолати певний консерватизм і скептицизм вчених-правознавців у ставленні до різного роду біобібліографічних досліджень надзвичайно важко. Досить поширеною є думка, що долі конкретних особистостей (вчених або державних діячів) мають залишатися за межами історико-юридичної науки і становлять інтерес лише для колег-істориків.

Автор глибоко переконаний, що аналіз концепції західноруського права і, зокрема, її витоків, має враховувати не тільки загальні суспільно-політичні та інші передумови, а й цілком конкретні особливості життєвого досвіду, творчих уподобань, умов виховання та оточення, професійних контактів тощо, які

характеризують її авторів. Саме тому читачеві пропонуються наукові портрети основоположників школи.

1.2.1. Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов (1836 - 1916)

Значення творчості М.Ф. Владимирського-Буданова як вченого виходить далеко за межі свого часу. Що ж стосується вітчизняної історико-правової науки, то науковий доробок вченого й сьогодні може слугувати фундаментом для її розбудови.

М.Ф. Владимирський-Буданов народився 1836 р. у селі Бороздин Веневського повіту Тульської губернії в сім'ї священника. 1857 р. після закінчення Тульської духовної семінарії він вступив до Київської духовної академії. Тут під впливом талановитих педагогів М.М. Троїцького, І.І. Малишевського, П.Д. Юркевича складаються його перші уявлення про наукову роботу та можливу майбутню діяльність. 1860 р. М.Ф. Владимирський-Буданов залишає академію, межі якої виявилися затісними для нього, і вступає до Київського університету св. Володимира на історико-філологічний факультет. Тогочасні факультетські викладачі, за свідченням сучасників, не могли справити на нього значного впливу, можливо, за винятком професора В.Я. Шульгіна, який майже не займався ніякої науковою роботою, проте був досвідченим і майстерним лектором, яскраво змальовуючим історичні постаті і передаючи драматизм історичних подій³⁷. Своєрідним стимулом для наукового пошуку були проблеми, що їх висувало саме життя. Бурхливі процеси, які вирували в передреформеному суспільстві, у південно-західному краї ускладнювалися надзвичайним загостренням національного питання. Ці події не могли не позначитися на напрямі наукових інтересів М.Ф. Владимирського-Буданова. Поступово склалося переконання, що “з’ясування історичної долі народу неможливе без знайомства з історією його установ

або, точніше, всього юридичного побуту”³⁸. Звертання до цієї нової для нього області знань було обумовлене, крім особистих уявлень, впливом ректора університету М.Д. Іванишева. Останній своїм палким інтересом до слов’янської, і зокрема до західноруської, правової історії зумів заповнити вакуум, що склався у викладанні власне історичної науки. В особі М.Ф. Владимирського-Буданова М.Д. Іванишев знайшов талановитого учня, чия закоханість у науку поєднувалася зі здатністю до систематичної і сумлінної праці. Цікавим і показовим є те, що темою кандидатської роботи (її успішний захист давав право на викладання) молодий історик обрав “Древние уставные земские грамоты”, робота над якою вимагала і правових знань.

По закінченні університету 1864 р. М.Ф. Владимирський-Буданов кілька місяців працював викладачем у 2-й Київській гімназії. Цього ж року університет обрав його стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі руської історії. Магістерська дисертація М.Ф. Владимирського-Буданова “Немецкое право в Польше и Литве” була побудована майже виключно на архівному матеріалі й містила ґрунтовні положення, у подальшому розвинуті у низці праць вченого. Дисертацію, блискуче захищену 1868 р. і пізніше видану як монографію, було нагороджено Уварівською премією Російської Академії наук.

Після одержання в травні 1869 р. магістерського ступеня М.Ф. Владимирський-Буданов призначається професором кафедри історії руського права у Демидівський юридичний ліцей в Ярославлі. Цим остаточно завершується перехід від історії до юриспруденції, а саме до історії права, яка стала справою всього життя вченого.

Відчуваючи певні прогалини у своїй юридичній освіті, М.Ф. Владимирський-Буданов вирушає у річне відрядження до Німеччини. Він прослухав курси відомих юристів Вангерова (римське право) та Блунчі (державне право), ближче познайомився з популярними тут ідеями історичної

школи права. Абстрактна юридична доктрина як така мало цікавила вченого: вона здебільшого була потрібна лише для того, щоб знайти і реконструювати за даними, що збереглися в історичних джерелах, певний юридичний інститут, глибше з'ясувати характер правовідносин.

Повернувшись із відрядження, М.Ф. Владимирський-Буданов починає читати лекції з історії права в Демидівському юридичному ліцеї. Цей період (1870–1875) був надзвичайно плідним для молодого вченого. Крім особистих наукових устремлінь, цьому сприяло й усвідомлення великого обов'язку, яке, за свідченням сучасників, “об'єднувало і надихало всіх працюючих в юридичній школі, яка міцно стояла на фундаменті взаємної поваги та єдності”³⁹. Викладання історії руського права тоді було справою досить складною. Незважаючи на певні досягнення цієї галузі науки, її опрацювання мало здебільшого монографічний характер. Не існувало жодного курсу, який охоплював би більш-менш повно весь хід історичного розвитку юридичних інститутів, старі ж праці не відповідали рівню вимог сучасного стану науки. Недостатність збірників першоджерел з історії права майже виключало можливість для студентів ознайомлюватися з ними.

Саме цю прогалину, насамперед, взявся заповнити М.Ф. Владимирський-Буданов, адже й у власній діяльності роботі з пам'ятками вчений приділяв найбільшу увагу. Вже найближчими роками (1872, 1873, 1875) послідовно вийшли три випуски “Хрестоматии по истории русского права”, що містила найцінніші юридичні пам'ятки з коментарями до них. Це єдине в своєму роді видання довгий час було настільною книгою багатьох поколінь юристів.

Інший напрям наукових пошуків вченого можна окреслити як дослідження історії правового регулювання освіти в зв'язку із розвитком суспільного ладу. 1873 р. було видано працю “Государство и народное образование в России с XVII в. до учреждения министерств”, а 1874 р. - “Государство

и народное образование в России XVIII в.”, що була подана М.Ф.Владимирським-Будановим у Харківський університет для здобуття ступеня доктора руської історії. Після успішного захисту дисертації з осіннього семестру 1875 р. і до кінця життя М.Ф. Владимирський-Буданов працював ординарним професором кафедри історії руського права в Київському університеті св. Володимира. Тут починається другий період діяльності вченого. Він повернувся до альма матер із сформованим світоглядом, солідним науковим доробком, значним теоретичним багажем і науковим потенціалом. В його особі університет отримав значну наукову силу.

Багато часу М.Ф. Владимирський-Буданов приділяв дослідженню окремих дискусійних питань, більшість з яких на той час були мало або зовсім не дослідженими. В ці роки з'являється низка його критичних статей, оглядів, рецензій на нові книги з історії права. “Нова книга для нього, - писав учень і послідовник М.Ф. Владимирського-Буданова О.О. Малиновський, – лише привід для того, щоб висловити власну оригінальну і ретельно обґрунтовану думку з того чи іншого питання”⁴⁰. Саме в цих розвідках часто апробувалися думки, що згодом здобували широке визнання в науці. Велика робота, яку проводив вчений, критично опрацьовуючи ту чи іншу монографію, доповнюється кропіткою працею з пам'ятками, стає підґрунтям для підготовки фундаментальної праці “Обзор истории русского права”, яка витримала сім видань (1886-1915) і збільшила кількість учнів вченого до багатьох десятків тисяч: єдиний у науковій літературі “Обзор...” використовувався як підручник не лише у Київському університеті.

Повернувшись до Києва, М.Ф. Владимирський-Буданов дістав змогу продовжити роботу в галузі західноруського права, яка була для нього чи не найпривабливішою. Вже першою своєю монографією “Немецкое право в Польше и Литве” вчений зробив серйозну заявку на фундаментальну розробку проблеми. Тим більше, що цей напрям науки можна

було безпомилково вважати “цілиною” як в російській, так і польській науковій літературі. Докласти своїх зусиль до цього вченого спонукало й те, що власне на Київський університет “було покладено переважний обов’язок розробки історії вітчизняного права в цій її галузі”⁴¹.

Значну увагу приділяв учений збиранню історико-правових матеріалів, щодо західноруського права. Саме так було, до речі, визначено одну із цілей закордонного відрядження М.Ф. Владимирського-Буданова 1880–1881 рр., частину якого він провів у Головному архіві Царства Польського у Варшаві і Віленському Центральному архіві.

1882 р. вчений призначається головним редактором Київської Археографічної комісії, що цілком відповідало його власним науковим інтересам. “В його особі Комісія здобула одного із найдіяльніших працівників”, писав І. Яковкін⁴². Не пориваючи зуніверситетом, М.Ф. Владимирський-Буданов залишався на цій посаді до кінця своїх днів. За цей час вийшло близько 20 томів видань Комісії, у п’яти з них вміщено зібрані та оброблені вченим матеріали з історії помісного і селянського землеволодіння, церковного майна в Західній і Південно-Західній Русі XII – XVII ст. Його передмову до трьох томів частини VII “Актів о заселении Юго-Западной России” за обсягом та змістом можна порівняти з науковою монографією. В ній докладно розглядається чи не найголовніше питання, яке постає при дослідженні проблеми утворення Литовсько-руської держави, – про етнічний склад земель. У частині 8-й АЮЗР вміщено його змістовну статтю “Заставное владение в Литовско-русском государстве в XVI в.”

З 1887 р. М.Ф. Владимирський-Буданов – голова Історичного товариства Нестора-літописця. В “Чтениях исторического общества Нестора летописца” (далі – ЧИОНЛ) регулярно з’являються його доповіді й повідомлення, здебільшого з проблем західноруського права (“Поместное право в Польше и Литве”, 1889; “Крестьянское землевладение в

Западной России до пол. XVI в.”, 1892; “К истории крестьянского движения”, 1890 тощо). У травні 1900 р. М.Ф. Владимирський-Буданов стає заслуженим професором Київського університету, історія якого, до речі блискуче викладена вченим у спеціальній розвідці до 50-річного ювілею університету⁴³. Незабаром вчений відмовляється від викладання повного курсу історії руського права і до 1915 р. читає лише джерелознавство, отже, повертається саме до тієї частини курсу, яка найпершою привернула його увагу і спонукала до роботи над “Хрестоматией по истории русского права”.

Помер М.Ф.Владимирський-Буданов 24 березня (5 квітня) 1916 р. у Києві.

У науковій спадщині великого вченого, що є досить різнобічною, можна виділити низку пріоритетних тем. Це розробка так званої загальної історії руського права, результати якої викладені в “Обзоре истории русского права”, “Хрестоматии по истории русского права” (витримала п’ять видань протягом 1875-1908 рр.), у критичних статтях в “Университетских известиях”, “Журнале Министерства народного просвещения”(далі – ЖМНП), “Сборнике государственных знаний” та багатьох інших виданнях. Постійний інтерес вченого викликали проблеми народної освіти, що стали предметом його докторської дисертації “Государство и народное образование в XVIII в.” та дістали розвиток у більш як 20 працях. Найбільша ж кількість монографій М.Ф. Владимирського-Буданова присвячена історії литовсько-руського права. Серед них – “Немецкое право в Польше и Литве” (1868), “Уложение и Литовский Статут” (1881); “Население Юго-Западной России от половины XIII в. до половины XV в.” (1886); “Очерки из истории русского права” вып.1. “Поместья Литовского государства”, 1889; вып. 2. “Черты семейного права XVI в.”, 1890; вып.3. “Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в.”, 1893; “Заселение Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии”, 1890; тощо. Більшість з них, за визначенням Ф.В. Тарановського,

“мають більш місцеве значення”, оскільки з’ясовують “деякі риси історико-юридичної топографії, якщо можна так висловитися, переважно південно-західного краю”⁴⁴ і тому є значним надбанням власне для історії українського права.

Крім безумовної заслуги оригінального, а почасти першого дослідника питань з історії литовсько-руського права, М.Ф. Владимирському-Буданову належить заслуга свідомого залучення до досліджень учнів-студентів юридичного факультету. Про це свідчать запропоновані вченим медальні теми на юридичному факультеті: “История уставных земских грамот Литовско-русского государства” (1888), “Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях” (1891), “Источники уголовных законов Литовского Статута (1893), “Уголовное право Литовского Статута в связи с развитием русского уголовного права вообще” (1894)⁴⁵, які, за умови їх якісної розробки під керівництвом професора М.Ф. Владимирського-Буданова і разом з його дослідженнями створювали б цілісну картину історії західноруського права⁴⁶. Можна сказати, що плани реалізувалися. Саме робота над заданими темами виявилася першою сходинкою у науку для тоді студентів, а з часом професорів М.М. Ясинського, Г.В. Демченка, М.О. Максимейка, І.О. Малиновського, чиї праці стали значним внеском і в українську історико-правову науку.

Варто акцентувати увагу на світоглядних позиціях М.Ф. Владимирського-Буданова. Він увійшов у науку із слов’янофільськими настроями, які багато в чому пояснювалися впливом “пройденної ним Київської університетської школи, особливості якої щодо історії права визначилися досить ясно уже у працях М.Д. Іванишева, який досліджував і слов’янське право, і литовсько-руське, використовував і те, й інше для висвітлення історії руського права”⁴⁷. Вплинула вона й на формування методологічних позицій вченого, що у подальшому лише уточнювалися та розвивалися.

З’ясуванню науково-ідейної платформи дослідника найкраще може допомогти порівняння загальних положень

історичної школи права, до якої з певними застереженнями можна віднести М.Ф. Владимирського-Буданова, та державницької школи Б.М. Чичеріна, І.Д. Кавеліна, а також більш вузьке співставлення позицій М.Ф. Владимирського-Буданова та В.І. Сергеевича. Адже протягом кількох десятиліть саме вони “були справжніми володарями дум у галузі історії руського права... їхніми розбіжностями у поглядах визначилися основні й головні контраверзи в науці історії руського права”⁴⁸. Ці розбіжності йшли від західництва і слов’янофільства, що в модифікованому вигляді продовжували впливати на розвиток суспільної наукової думки.

Основними рисами школи В.І. Сергеевича було зосередження уваги на дослідженні політичного і формально-юридичного елементів. Це з одного боку, в деяких випадках призводило до ігнорування законів суспільного руху, а з другого забезпечувало той конструктивний елемент, що відрізняє історію права від чистої історії. На основі використання широкого порівняльного методу висловлювалася думка про солідарність і однотипність суспільних явищ, спільних для всіх народів (держав) на певному етапі розвитку.

М.Ф. Владимирський-Будановим досліджував історико-правовий розвиток під дещо іншим кутом. Його теоретичні конструкції спиралися переважно на загальні культурно-історичні категорії, а ніж на спеціально-юридичні, з домінуванням суспільного елемента. Право у нього розглядалося у природному зв’язку із економікою, освітою, релігією, природними умовами, хоча з оцінкою вченим їхнього співвідношення не завжди можна погодитись.

Історико-порівняльний (або порівняльно-слов’янський) метод М.Ф. Владимирського-Буданова передбачав меншу, ніж у Сергеевича, кількість об’єктів для порівняння, оскільки обмежувався слов’янським світом, і тому, як видається, дещо звужував можливості пізнання. Але водночас такий методологічний підхід давав змогу докладніше з’ясувати особливості руського права, що, власне, і було головною метою вивчення

права національного (основним при вивченні загальної історії права, вчений вважав з'ясування подібних рис права). Між руською нацією і людством взагалі він ставив, як проміжну категорію, слов'янський етнос.

Питання про реальне існування слов'янського права, особливо у контексті співставлення його з німецьким правом чи навіть на противагу йому, – одне із домінуючих в усій творчості М.Ф. Владимирського-Буданова. Ідея слов'янського права, сприйнята від М.Д. Іванишева, була значно розвинута під час європейського відрядження вченого 1880-1881 рр., коли він відвідав Хорватію, Чехію, Варшаву, Вільну. Готуючись зайняти кафедру історії слов'янських законодавств, передбачену Університетським статутом 1863 р. (але у Києві так і не відкрито), М.Ф. Владимирський-Буданов дійшов висновку, що “історія слов'янських законодавств має викладатися не як самостійний предмет, а інтегруватися в історію руського права як найважливіший елемент у порівняльному викладі науки”⁴⁹. Адже схожі особливості мови, побуту, юридичних норм притаманні всім слов'янським народам. Право, за М.Ф. Владимирським-Будановим, – не випадковий продукт сваволі, а наслідок єдності психічних і фізичних законів людської природи, що пояснює схожість норм одного народу, пов'язаного єдністю походження, а спочатку і місцем проживання. Тому можна говорити про історію права груп держав, на які розділився один народ⁵⁰. Ця схожість, сліди якої залишалися помітними і через багато років, утворилася із початкової єдності слов'янського права. (Пізніше мова може йти лише про подібність права.) Умовою ж єдності слов'янського права може бути лише самотутній його розвиток у кожній слов'янській нації (для М.Ф. Владимирського-Буданова – руській), адже “сім'я слов'янських народів... може скластися тільки з самостійних та повнокровних членів”⁵¹, для чого необхідно спочатку досягнення ближчої мети, а саме усвідомлення самостійності та єдності кожної слов'янської нації окремо.

Безсумнівні докази існування у минулому близької схожості чи навіть єдності слов'янського права М.Ф. Владимирський-Буданов знайшов, зокрема, у досліджених ним під час відрядження “Законника города Кастви” і “Закона общины Вепринской”. Порівнюючи “чисті прояви слов'янського права, які є нічим шнішим як викладом на письмі норм звичаєвого права”⁵², що збереглися в цих пам'ятках, і Руську Правду, вчений підкреслює подібність тих положень, “в яких слов'янське право відрізняється від права інших народів того ж рівня культури”⁵³: у кримінально-правових нормах відсутня оцінка злочинів ринковою ціною; вони охороняють здебільшого господарські речі; грошова плата має характер штрафу на користь суспільства тощо⁵⁴. Взагалі єдність національності (а подекуди й культури), на думку вченого, дає змогу визнати загальнослов'янськими й інститути, чиї нечіткі сліди простежуються у давніх пам'ятках слов'янських: “У мікроскопічних явищах спостерігати ті самі закони історичного життя, не абстрактні (такі, що стосуються всього людства і нікого окремо), але реальні закони історичного життя одного племені – слов'янського”⁵⁵. Для розуміння поглядів вченого багато дає своєрідна теорія право-творення, викладена ним в “Обзоре истории русского права” та низці інших праць. М.Ф. Владимирський-Буданов чітко розрізняв поняття “право” і “закон”, співставляючи їх як ціле і частину. Глибинна основа права – народна правосвідомість. Першопідставою права є природа людини – фізична і моральна, що підлягає таким самим законам, як і природа органічна. На першому ступені розвитку право – це почуття, інстинкт (помста, захист дітей, володіння); усі чинять однаково не тому, що наслідують один одному, а тому, що підвладні однаковим почуттям. (За Сергеевичем – першопідставою права є автономія приватної особи, наслідування дій якої формує звичку, а потім звичай).

У подальшому право стикається із знанням: те, що існує, обертається на те, що повинно бути; знання ж підлягає

тотожним законам розвитку. Виникає звичай, який не створює норм права, а лише надає їм чинності. Звичай тривалий час залишається панівною формою права. Отже, питання про походження права є питанням про зародження звичаєвого права. Але загальнолюдського звичаєвого права немає, мова може йти лише про розвиток і удосконалення загальнолюдських елементів кожною окремою нацією. Характерними рисами звичаєвого права вчений вважав його обов'язковість (внутрішню і зовнішню), релігійне освячення, консерватизм чи стародавність, але водночас здатність пристосовуватися до життя. Епоха панування звичаєвого права тривала і після того, як з'явилися перші пам'ятки писаного права (збірники звичаєвого права). Закони, як акти волі законодавця, виникають у випадках, коли бракує звичаїв, або під впливом чужого права.

Певним чином полемізуючи з державницькою школою права, яка зводила право лише до волевиявлення влади (держави) у формі закону, М.Ф. Владимирський-Буданов зазначав: "Словом "право" не можна зловживати безкарно. Закон може бути виявленням правосвідомості, але може і не бути (при підкоренні одного народу іншим). Поки він існує, він є обов'язковим для підкореного народу, але зовсім не є виразом права цього народу"⁵⁶. В умовах державного розчленування право є виразом "національної єдності", а закон, в свою чергу, – втіленням "єдності державної" за національного розмежування. Отже, умовою існування права, за М.Ф. Владимирським-Будановим, є правосвідомість нації, закон же може збігатися з поняттям "право", коли він є виразом "правосвідомості того чи іншого народу". Державна санкція, що є необхідною для закону, мала характер зовнішнього свідчення про право на перших етапах його розвитку. В подальшому роль закону, за умови його намагання не відставати від розвитку права, оцінювалася вченим досить високо.

Незважаючи на критику низки положень концепції слов'янського права сучасними вченими⁵⁷ і на деяку штучність

її побудови – на противагу, так би мовити, існуючій концепції німецького права, теорія правотворення, сформульована М.Ф. Владимирським-Будановим, становить значний інтерес. Так, в ній поєднуються своєрідний морально-психологічний підхід до права як до системи понять про загально-обов'язкові норми (права, обов'язки, заборони, умови їхнього виникнення та реалізації), що містяться в народній свідомості, з нормативними елементами (коли право удосконалюється і розвивається через законотворчу діяльність) та соціологічними чинниками (намагання пов'язати право із суспільними умовами життя). Загальне ж поняття права передбачає системне поєднання і врівноваження цих елементів⁵⁸.

В історії права М.Ф. Владимирський-Буданов йшов неуторованими шляхами. Багато історико-правових проблем досліджувалися ним вперше, а згодом результати цих досліджень ставали надбанням науки. З огляду на це викликає інтерес методична основа роботи вченого, адже, за визначенням московського професора І.А. Ісаєва, “метод, розроблений М.Ф. Владимирським-Будановим, став класичним для майбутньої науки історії права”⁵⁹.

Знання пам'яток для історика і правника М.Ф. Владимирський-Буданов вважав наріжним каменем пізнання. Свої висновки вчений завжди будував на “незаперечних свідоцтвах пам'яток”, ними ж визначав достовірність доказів інших вчених. Для нього неприйнятним був як “математичний” (механічний) спрощений метод М.П. Погодіна, який не давав змоги робити аніяких узагальнень, так і зведення пам'яток лише до ілюстрації готової філософської теорії, що є характерним для багатьох робіт Б.М. Чичеріна. М.Ф. Владимирський-Буданов уникнув і одної, й другої крайності. “Досліджуючи свідоцтва пам'яток, він намагався на точній їх основі скласти уявлення про минуле, теорію минулого”⁶⁰, з'ясувати характерні риси процесу історичного життя. Потім цією теорією, побудованою на свідоцтвах пам'яток, перевіряв окремі їхні положення.

При побудові теорії, а надто за відсутності в джерелах достатньої повноти та ясності (а це траплялося досить часто), вчений спирався на аналіз аналогічних інститутів пізнішого права чи близького за змістом права сусідніх держав (наприклад, повніше з'ясування мети і змісту положень московського права шляхом дослідження литовського-руського права). Але користуватися цим прийомом вчений дозволяв собі лише у крайніх випадках: “більш пізніє містить у собі завжди більше попереднього і судження від першого до другого не може не призвести до помилок”⁶¹. Повна відсутність документальних свідочств, на його думку, не може бути компенсована міркуваннями за аналогією. В цьому випадку є інший вихід: будувати гіпотези, які тим вірогідніші, чим “більшу ерудицію і чим більший талант проникнення в зміст історичних явищ і подій має дослідник”⁶². Саме такий талант і таку ерудицію мав сам М.Ф. Владимирський-Буданов. Його здогадки, за висловом О.О. Малиновського, характеризувалися “особливою солідністю” і знаходили підтвердження в працях вчених, що мали більше матеріалів для дослідження.

Кропітке вивчення пам'яток, побудова аналогічного ряду, інколи здогадки дали змогу М.Ф. Владимирському-Буданову відтворити цілісну картину історичного розвитку руського права, а не лише механічно поєднати окремі фрагменти. Цей розвиток цілком органічно вписується в теорію прогресу, який для вченого є “рухом від форм простих до складніших і досконаліших”, що обумовлюється певними принципами. Це послідовність історичних явищ, які перебувають у генетичному зв'язку між собою; їхня поступовість (“стрибків в історії не буває”); існування певної гармонії явищ суспільного життя (взаємовплив). Мабуть, саме в такому контексті й слід розуміти сформульоване М.Ф. Владимирським-Будановим визначення історії права як “науки, що викладає прогресивний розвиток юридичних норм в житті руського народу”⁶³.

Згідно із тезою про єдність національного при державному роз'єднанні для М.Ф. Владимирського-Буданова безперечним є те, що “історія руського права має включати історію права таких руських країн, як Галичина, історію права Литовсько-руської держави” насамперед як “сполучну ланку між давнім правом першого періоду і періодом імперії”⁶⁴.

Ось як виглядала запропонована вченим періодизація історичного процесу: земський (княжий) період IX-XIII ст., Московська і Литовська держави XIV-XVI, імперія XVIII-XIX ст.⁶⁵. Порівнюючи цю періодизацію з офіційною схемою руської історії (Київська Русь – Московська держава – Російська імперія), можна виділити два позитивних моменти. По-перше, Московська держава не виступає тут виключною право-наступницею Київської Русі, позбавляючи тим самим західно-руські землі (українські та білоруські) початку історії своєї державності. По-друге, концепція існування “двох цілком незалежних держав – Литовської и Московської”⁶⁶ – стимулювала комплексні дослідження, які мали заповнити наявну прогалину та, в ряді випадків, приводили до висновку про самобутній характер власне західноруського права, що значною мірою зберегло давньоруські основи. Остання думка мала особливе значення на фоні твердження вченого про те, що між “Судебниками і Руською Правдою ціла прірва, нічим не заповнена... їхній зміст не тільки односторонній та бідніший, але й якісно відрізняється від змісту Руської Правди”⁶⁷.

1.2.2. Федір Іванович Леонтович (1833-1911)

Серед незаслужено забутих вчених-правознавців кінця XIX – початку XX ст., особливо вирізняється постать Ф.І. Леонтовича, життя якого є прикладом натхненного служіння науці, а наукова спадщина - безцінним джерелом для вітчизняної історико-правової науки.

Народився Ф.І. Леонтович 1833 р. у с. Попівка Конотопського повіту Чернігівської губернії. у сім'ї священика. Середню освіту здобув у Ніжинській гімназії та Ніжинському лицей князя І.Безбородька. Тут же він отримав початкову загальну науково-юридичну підготовку. З 1856 по 1860 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету. Із самого початку навчання спеціалізувався в обраній галузі правознавства – історії права, де усі чотири студентські роки працював під керівництвом М.Д. Іванишева. Згодом історія права стала справою його життя. За дослідження кокурсною теми “История постановлений о крепостном состоянии в России до второй четверти XVIII в.” був нагороджений золотою медаллю університету. З університету Ф.І. Леонтович “виніс не тільки диплом “кандидата законознавства”, але й солідну спеціальну наукову підготовку для самостійних історико-юридичних досліджень у галузі вітчизняного права”⁶⁸.

По закінченні університетського курсу Ф.І. Леонтович завдяки подвійному проходженню курсу юридичних наук, мав змогу одразу розпочати викладацьку діяльність – працював позаштатним учителем законознавства у 1-й Київській гімназії. Восени 1860 р. його було призначено в Київський університет викладачем кримінального права, а у квітні 1861 р. наказом міністра освіти переведено до Рішельєвського лицей (Одеса) на посаду ад'юнкта кафедри державного права, руського права і огляду законів. Однак молодого вченого більше приваблювала широка університетська науково-педагогічна діяльність. У грудні 1863 р. після захисту дисертації “Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV-XVI вв.” *pro venia legendi* (яка давала право викладання в університеті) він був допущений до читання лекцій з історії руського права у Київському університеті зі званням приват-доцента, а вже у 1864 р. захищає дисертацію “Историческое исследование о правах литовско-русских евреев” на ступінь магістра державного права. 1865 р. Після перетворення

Рішельєвського ліцею на університет Ф.І. Леонтович переїжджає, тепер уже надовго, до Одеси, та обіймає посаду доцента Новоросійського університету кафедри історії руського права. За дослідження “Древнее хорвато-долматинское законодательство” 1868 р. йому присуджується ступінь доктора державного права з наступним затвердженням екстраординарним, а згодом ординарним професором. 1888 р. Ф.І. Леонтович став заслуженим професором університету. Бере він й активну участь в органах університетського самоуправління: ректор університету (1869–1877), декан юридичного факультету (1878–1881), проректор університету (1881 - 1884) Крім того, він був директором Одеського комерційного училища. 1892 р. перейшов до Варшавського університету, де впродовж десяти років читав курс історії руського права. З 1897 р. – голова редакційної комісії “Варшавских университетских известий”. 1902 р. вийшов у відставку, але продовжував активну наукову роботу. Ф.І. Леонтович – один із засновників, а потім голова “Общества истории, философии и права при Варшавском университете”. З 1870 р. – член Сербського наукового товариства у Белграді.

Помер Ф.І. Леонтович 21 грудня (3 січня) 1911 р.

Усе життя вченого пов’язане з викладацькою та науководослідницькою діяльністю. Учень Ф.І. Леонтовича Ф.В.Тарановський характеризує його як представника “чистого типу кабінетного вченого, вічно заглибленого у вивчення джерел і незмінно зайнятого дослідженнями того чи іншого спеціального питання”⁶⁹. Його дослідження базувалися на досконалому знанні джерел, історико-юридичної і соціологічної літератури. Свідченням глибокої ерудиції, виняткової працездатності та енергії вченого є його значна наукова спадщина. Її умовно можна поділити на кілька тематичних груп:

– розвідки з історії руського права в загальноприйнятному її обсязі: (“О задружно-общинном характере политического быта древней России”, 1874; “К вопросу о происхождении

семьи вообще и ее организация по древнему русскому праву”, 1900; “История русского права”, 1902; “Краткий очерк истории русского права. Вып. 1. Источники права земского периода”, 1889);

– праці з історії слов’янського права і законодавств: “Государственное значение старого Дубровника”, 1867; “Источники по истории славянских законодательств”, 1866; “Обычное право южных славян”, 1873; “Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств”, 1867; “Древнее хорвато-далматинское законодательство”, 1868 та ін.;

– дослідження первісного права та використання їхніх результатів для висвітлення прогалин розвитку руського права “Адаты кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа” (1882-1883); “Арийские основы общинного быта древних славян” (1897); “Древний монголокалмыцкий или ойратский устав взысканий” (1879); “Заметки о разработке обычного права”, “Старый земский обычай” (1890) тощо;

– праці з історії литовсько-руського права.

Саме результати останнього із зазначених творчих напрямів дали підстави вважати Ф.І. Леонтовича разом з М.Ф. Владимирським-Будановим “фундатором нової західноруської школи в нашій історико-юридичній науці”⁷⁰. Крім прихильності до історії литовсько-руського права спільним для вчених були вплив київської університетської школи та порівняльно-слов’янський напрям у дослідженнях.

Хоч науково-ідейні підходи, Леонтовича і Владимирського-Буданова мають більше подібностей, ніж розбіжностей цікаво простежити еволюцію методологічних поглядів першого.

Ф.І. Леонтович почав свою наукову діяльність з порівняльно-слов’янського напрямку. В 60-х рр. він виступив “одним з ревних проповідників інтересу до слов’янознавства серед російських істориків-юристів”⁷¹. “Дослідження слов’янських

законодавств за взаємною їхнього подібністю з давньоруським законодавством становить для нас значний науковий інтерес”⁷², – писав учений. Крім загально-людського інтересу, історію слов’янського законодавства необхідно вивчати заради пояснення юридичного порядку, сучасного Руській Правді і місцевим законам (до XV ст.). Тільки цим шляхом, вважав Ф.І. Леонтович, можна заповнити прогалини давньоруського законодавства. Саме у такому напрямі активно працював вчений. Вже у докторській дисертації (1868) містилося надзвичайно цінне на той час дослідження хорватодалматинського законодавства X – XIII ст. на основі аналізу джерел кримінального і цивільного права. Результати цього дослідження заклали основу теорії вченого про задружно-общинний устрій давніх слов’ян і зокрема руських. Цю теорію викладено у праці “О задружно-общинном характере политического быта Древней России” (1874). В ній шляхом співставлення даних Руської Правди і Полицького статуту вчений дійшов висновку, що термін “вервь” означає сімейну общину як особливу форму родинної і господарської організації, яка тривалий час зберігалася у південно-західних слов’ян у вигляді задруги. Цей висновок було підтримано М.М. Ковалевським і К.М. Бестужевим-Рюїнім.

Висунута теорія об’єктивно сприяла “руйнуванню апріорних побудов теорії родового побуту”, проти якої виступав і М.Ф. Владимирський-Буданов⁷³. Але висновки подальших досліджень Ф.І. Леонтовича в цій галузі (“Происхождение семьи вообще и ее организация по древнему русскому праву”, “Крестьянский двор в Литовско-русском государстве”), основним серед яких є положення про дрібну замкненість, “зарубіжність” окремих земель Давньої Русі, дали підстави вченому виступити проти проголошеної М.Ф. Владимирським-Будановим тези про існування “загальноруської національної свідомості”⁷⁴, що є проявом національної єдності. Національна єдність, за М.Ф. Владимирським-Будановим, містила “початки майбутньої державної єдності”⁷⁵.

Свою позицію Ф.І. Леонтович виклав у праці “Национальный вопрос в Древней России” (1895). Вчений зазначав, що подібність мови, єдність релігії не можна “вважати необхідними і загальними основами і регуляторами національної свідомості”⁷⁶. Вони хоча і мали місце, але не вели до усвідомлення національної єдності. Що стосується “єдності княжого роду”, яку М.Ф. Владимирський-Буданов висував “одним з найвагоміших об’єднавчих регуляторів того часу (X-XI ст.)”⁷⁷, то, на думку Ф.І. Леонтовича, “ані самі князі, ані землі, що їх закликали, довго не мали поняття про князів як про представників вищої державної національної ідеї”⁷⁸. Землі мали потребу у князях, але вона мала такий самий характер, як і загалом потреба в старшині кожної самостійної общини. Національна ж цілісність, як політичний принцип, передбачає, на переконання вченого, наявність цілої низки солідарних, загальнонаціональних інтересів і спільного політичного центру, яких не було впродовж всієї земської епохи. Свідчення цього – політична роздробленість з постійною боротьбою між князями, коли домінуючими були місцеві, а не загальнонаціональні інтереси. Як підкреслював вчений, сусідні землі вважалися “зарубіжжям”, “за рубезем своєї землі – руські люди – сироти, приходці, іноземці”⁷⁹. (Іншими словами, вони вважалися громадянами не руської землі взагалі, а лише окремої общини).

Основним регулятором державно-національних зв’язків Ф.І. Леонтович вважав боротьбу за існування: “боротьба з татарами не тільки скріпила національну самосвідомість, але й заклала основи територіальної єдності”⁸⁰. Хоча і за умов зовнішньої небезпеки цей процес не був легким. Збирання земель під “високу руку” московського князя вчений визначає як “примучування”, адже “тільки вільні народи національні в історичному значенні цього слова”⁸¹.

Дослідження первісного права, результатом яких було видання “Древнего монголо-калмыцкого устава взысканий” з коментарями, матеріалів звичаєвого права Північного і

Східного Кавказу (“Адаты кавказских горцев”) та цикл статей з теорії звичаєвого права (“Заметки о разработке обычного права”, “Старый земский обычай” та ін.) свідчать про поступову і послідовну еволюцію вченого “в бік більш широкого порівняльно-історичного вивчення і чим далі більшого переїмання елементами позитивної соціологічної методології”⁸².

Найдискусійнішою у цих дослідженнях була теза про монгольські впливи у давньоруському і московському праві. “Давні ойратські статuti монголів являють собою той дво-віковий міст, який виріс над прірвою (тобто між старим руським “миром” і московською “державою”)⁸³, – писав Ф.І. Леонтович. Хоча культура підкореного руського населення була і вищою за монгольську, “тим не менше “данництво” мало вражати самостійність національного права переможених, вносити в нього чужі права завойовника”⁸⁴. Таким зовнішнім запозиченням вчений вважав, зокрема, “кріпосництво, як явище, що не знаходить за своїми обсягами і суттю нічого подібного у середньовічній історії західно-європейських народів”⁸⁵, адміністративно-правовий інститут приказів, інститут тарханства або службово-родового місництва, ряд каральних інститутів.

Ці висновки було докладно розглянуто М.Ф. Владимирським-Будановим у рецензії на працю Ф.І. Леонтовича. Як зазначав, М.Ф. Владимирський-Буданов, перше, що слід розрізняти – це зовнішній вплив як процес, що змінює характер права, і запозичення як вільний акт, що вказує на тотожність інститутів чи установ, загального правового розвитку. Так, у явищі тарханства вчений вбачав лише запозичення терміна, а не суті, пояснюючи його виникнення, як і кріпосництва, суспільно-економічним розвитком, а не виключно “загальним знедоленням під впливом монгольського розгрому”. Хоча М.Ф. Владимирський-Буданов і не заперечував того, що саме внаслідок “тривалого впливу татар Московська держава пішла шляхом, який вів до подальшого закріплення загального рабства”⁸⁶.

В іншій рецензії⁸⁷ справедливо зазначалося, що Ф.І. Леонтович не до кінця усвідомив межу між тотожністю та подібністю розвитку. Спільність історичної еволюції доводить, що не кожна аналогія у правових нормах, політичних і суспільних інституціях дає підставу говорити про безпосередній або навіть віддалений вплив. Разом з тим дослідження Ф.І. Леонтовича проклали нові шляхи у вивченні давньоруського права. М.М. Ковалевський зазначав, що кавказький матеріал, зібраний Ф.І. Леонтовичем, розкриває перед нами порядок зародження і росту окремих інститутів, а також зв'язок між різними стадіями розвитку суспільства.

Процес правоутворення взагалі викликав інтерес вченого. Першоджерелом права він, як і М.Ф. Владимирський-Буданов, вважав природу людини: “не рабський початок, не право сильного створили “первісну” народну правду, а закон необхідності, продиктований самою природою людини”⁸⁸. Вченим запропоновано й цікаве термінологічне оформлення процесу правоутворення. Так, “звичай і норів” вказують на походження звичаєвого права як “інстинктивного почуття правди у кожному конкретному випадку”⁸⁹. Щодо дії вже встановлених норм, то її відображають “переказ”, “старовина”, які вказують на основний момент правозберігання. Терміни “закон, “покон” і “урок” належать до спеціально-правових звичаїв, “устав” – до законодавчої діяльності князя, що цілком спирається на звичаєве право. “Ряд” – вперше запроваджує у правотворчий і правозберігаючий процес свідомий елемент – волю, угоду (акт вільної волі). Момент правозберігання забезпечувався особливим органом, що його створювали віщуни – “добрі люди”, роль яких і за писаного закону була досить значною.

Найпродуктивнішою для Ф.І. Леонтовича була галузь литовсько-руського права. Хронологічно відповідні праці вченого можна поділити на два періоди: 1863-1865 та 1893-1911 рр. Детальний і точний облік усього створеного ним в

цій галузі вимагав би спеціальної монографії, оскільки ця історія “значною мірою створена його працями”⁹⁰.

Дослідження вченого (їх буде розглянуто нижче) стосувалися багатьох аспектів державно-правового життя Литовсько-руської держави. Наукове значення робіт досить різне. Одні з них – лише окреслили шлях наукової розробки, інші й сьогодні залишаються єдиними дослідженнями з того чи іншого питання. Праці узагальнюючого характеру стали платформою для подальших студій. Учений досліджував як руські елементи литовсько-руського права, так і характер й результати рецепції польського права.

Характерною рисою наукової творчості Ф.І. Леонтовича є потяг до закінчених конструкцій⁹¹, побудованих на досконалому знанні документальних матеріалів. Це іноді тягло за собою певні вади – якщо побудови виходили за межі відповідності до обробленого матеріалу, а стрункність досягалася недостатньою увагою до фактичних даних. Проте, це не применшує значимість праць вченого. Ім’я його “незгладно закарбоване в історії історико-юридичної науки в перших рядах її представників”⁹².

1.3. Загальна характеристика творчості вчених другого покоління школи західноруського права

Наступним етапом у розвитку історико-правової науки у Київському університеті була діяльність вихованців університету М.М. Ясинського, Г.В. Демченка, О.О. Малиновського, М.О. Максимейка. Становлення їх як вчених відбувалося під безпосереднім керівництвом М.Ф. Владимирського-Буданова. Його вплив досить чітко простежується у перших працях молодих вчених. Деякі з них мають посвяту вчителю – професору М.Ф. Владимирському-Буданову.

Нова генерація науковців належить до другого покоління Київської історико-юридичної школи. Їх визначала стійка

наукова зацікавленість західноруським правом та методологічна наступність з багатьох позицій.

Хоча проблеми західноруського права не були єдиним об'єктом досліджень вчених, їх доробок в цій галузі значно поглибив знання про такі суттєві складові західноруської правової системи як її джерела, кримінальне право та, зокрема, інститут покарання. Окреме місце в цьому ряду посідає підручник О.О. Малиновського "Лекции по истории русского права" (1918), – яким вперше до наукового обігу нарівні з московським було введено західноруське право. Подання цілісного його курсу (підручник об'єднував кримінальне, цивільне та судове право) стало можливим і завдяки працям київських вчених нового покоління.

Методологічною базою досліджень вчених був синтез історико-порівняльного та еволюційного методів, значною мірою наслідуваних від М.Ф. Владимирського-Буданова. Однак це не виключало деяких розбіжностей у підходах до пізнання. Зокрема, відхід від загальнослов'янських конструкцій вчителя, які позначилися на всіх його дослідженнях, був однією з умов якісно нового осмислення історико-правового матеріалу.

Так, маючи міцне підґрунтя для дослідження литовсько-руського права, значну частину якого складали роботи М.Ф. Владимирського-Буданова і Ф.І. Леонтовича, здобувши неабиякий професійний досвід наукової роботи, молоді вчені змогли не тільки продовжити студії над правом Литовсько-руської держави, а й дещо змінити їхній акцент. Насамперед, повернувши увагу до західноруського права.

Першим кроком на цьому шляху була поступова відмова від трактування західноруського права як "сполучної ланки". Довгий час ця теза була необхідною, бо під іншим кутом зору такі дослідження були неможливими. Хоча окремі думки про різні корені московського і литовсько-руського права свого часу обережно висловлювалися М.Ф. Владимирським-Будановим і Ф. І. Леонтовичем, у працях їхніх учнів вони

знаходять рельєфніше виявлення. З деякими застереженнями, але досить наочно вони досліджували самотутній природний розвиток Литовсько-руської держави та права, не заперечуючи водночас і вплив зовнішніх чинників. Найбільш чітко думка про окреме місце литовсько-руського права була висловлена М.О. Максимейком у концептуальній побудові про різні типи московського і литовсько-руського права. Його “визнання цих правових систем не послідовними стадіями розвитку руського права, а різними його типами”⁹³ можна вважати першим реальним кроком до розуміння західно-руського права як самостійного об’єкта досліджень. Пізніше такий підхід був визнаний програмним у роботі академічної Комісії для виучування історії західноруського і українського права, що стала одним з перших осередків студій права українського (причому українське право розглядалось як гілка західноруського).

Характеризуючи творчу спадщину М.М. Ясинського, М.О. Максимейка, О.О. Малиновського, Г. В. Демченка, з огляду на обмеженість відомостей про їхній життєвий шлях, автор вважала за потрібне подати деякі факти їхніх біографій.

1.3.1. Михайло Миколайович Ясинський (1862 - 1935)

Народився 29 вересня (10 жовтня) 1862 р. у с. Межиріччі Канівського повіту Київської губернії у сім’ї купця. Середню освіту здобув у 1-й Київській гімназії. 1888 р. закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира. За твір на запропоновану юридичним факультетом медальну тему “Уставные земские грамоты Литовско-русского государства”, підготовлений під керівництвом М.Ф. Владимирського-Буданова, М.М. Ясинський нагороджується золотою медаллю. Після цього залишений стипендіатом для підготовки до професор-ського звання по кафедрі історії руського права з 15 жовтня 1888 по 15 жовтня 1890 р., а потім, за поданням М.Ф. Владимирського-Буданова, ще на рік для збирання та обробки матеріалів для своєї дисертації⁹⁴.

У травні 1891 р. М.М. Ясинський склав іспит на ступінь магістра кримінального права. У 1893 р. читає дві пробні лекції: “Судебник Казимира (1468) и Судебник Иоанна (1497)” та “О мировых сделках по уголовным делам в древнерусском праве”. Лекції було визнано задовільними, і М.М. Ясинський допускається до викладання історії руського права у Київському університеті св. Володимира. Як приват-доцент, він читав курс зовнішньої історії руського права, узагальненням якого стала праця “Лекции по внешней истории русского права” (1898), що мала схвальні відгуки (“грунтовна і сумлінна праця, яка є, безсумнівно, цінною для студентів”)⁹⁵. Проте в підручнику деякою мірою був присутній і справедливо критикований догматизм там, “де в дійсності існувала непевність”, зокрема щодо трактування деяких положень церковних статутів⁹⁶. Крім того, ця праця свідчила про сприйняття М.М. Ясинським тези М.Ф. Владимирського-Буданова про “національне руське право”: він обмежував зовнішню історію руського права пам’ятками національного руського права.

У травні 1901 р. М.М. Ясинському після публічного захисту дисертації “Главный Литовский трибунал. Его происхождение, организация, компетенция” було присуджено ступінь магістра кримінального права з призначенням в.п. екстраординарного професора кафедри історії руського права. Пізніше видану на основі дисертації монографію нагороджено премією ім. М.П. Батюшкова. Вчений двічі був у закордонних відрядженнях з науковою метою (1904 - 1905, 1909 - 1910).

Активну науково-викладацьку діяльність М.М. Ясинський поєднував з адміністративною: (1910 – 1912) – декан юридичного факультету, (1912 – 1918) – проректор Київського університету, неодноразово виконував обов’язки ректора. Крім того, М.М. Ясинський – секретар Історичного товариства Нестора-літописця, член Київської Археографічної комісії, з 1916 р. – головний редактор “Архива Юго-Западной России”. Зокрема, у 7 та 8-му томах “Архива” вміщено

підготовлені вченим до видання акти про копні та панські суди.

У листопаді 1918 р. М.М. Ясинського затверджено у званні заслуженого професора. З 1919 р. – в еміграції. 1920 - 1928 рр. працює у Люблінському університеті професором історії права південних слов'ян, приділяючи основну увагу порівняльному вивченню Вепринського і Кастванського статутів, дослідженню впливу візантійських законодавчих збірників на “Законник Стефана Душана”, вивчаючи деякі інші питання слов'янського права. Остання відома нам праця вченого датована 1930 р.

Помер Михайло Миколайович Ясинський 25 вересня 1935 р. у місті Ніш (Югославія).

Наукова спадщина М.М. Ясинського складається з праць, більшість яких присвячено проблемам західноруського права. Стійкий науковий інтерес вченого викликали джерела литовсько-руського права. Праця “Уставные земские грамоты в Литовско-русском государстве” (1889), за оцінкою рецензента, “дала твердий ґрунт для литовсько-руської старовини”⁹⁷. Проблемаам судострою і судочинства присвячені праці “Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация, компетенция” (1901), “Луцкий трибунал как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского, Киевского воеводств в последней четверти XVI в.” (1899-1900), які ввели в науковий обіг цілий масив невідомого до того часу матеріалу. Вченим було підготовлено документальне видання “Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-русском государстве” (1897).

Цікавою є розвідка М.М. Ясинського з дискусійного питання щодо правового становища закупів. Інститут закупництва литовсько-руського права подавався ним як тотожний такому ж інституту Руської Правди, що ще раз доводило наявність моменту успадкування між цими правовими системами (пізніше позиція вченого була підтримана авторитетним знавцем Руської Правди професором М.О. Максимейком)⁹⁸.

Основним методом досліджень М.М. Ясинського був історико-порівняльний, значною мірою засвоєний ним від вчителя – М.Ф. Владимирського-Буданова.

Взагалі можна сказати, що М.М. Ясинський був най-послідовнішим учнем М.Ф. Владимирського-Буданова. Свідченням цього є не лише обрана галузь наукових студій – історія руського права, але й досить схожі, а подекуди тотожні наукові підходи та методологічна база, що, до речі, не заважало М.М. Ясинському мати власні погляди на ту чи іншу проблему⁹⁹. Поєднувала вчених і багаторічна спільна робота на кафедрі історії руського права Київського університету.

З Київським університетом, з Києвом пов'язана вся доеміграційна кар'єра М.М. Ясинського. Праці його, переважно з історії західноруського та українського права, є значним внеском у вітчизняну історико-правову науку. Ім'я вченого, його творча спадщина заслуговують на визнання і на повернення до наукового обігу.

1.3.2. Григорій Васильович Демченко (1869 - 1958)

Народився 2 (13) березня 1869 р. у Києві в родині відомого юриста, професора Київського університету св. Володимира, голови Київського юридичного товариства В.Г. Демченка (брат Григорія Демченка – Яків – також юрист, мировий суддя, автор праць із звичаєвого права). 1892 р. Г.В. Демченко закінчив юридичний факультет Київського університету, “після задовільного складання ним іспиту в юридичній екзаменаційній комісії був удостоєний диплому 1-го ступеня”¹⁰⁰. За твір на запропоновану юридичним факультетом медальну тему “Уголовное право Литовского Статута” нагороджений золотою медаллю. За клопотанням М.Ф. Владимирського-Буданова¹⁰¹ залишений при університеті св. Володимира з 1 січня 1892 р.

Звіт професорського стипендіата Г.В. Демченка за 1893 р. свідчить про досить фундаментальний підхід до науки. Це, по-суті, науковий реферат обсягом 80 аркушів¹⁰²,

з аналізом більш як 50 творів з історії “кримінального руського, французького, німецького права”, причому, як пише один з керівників його стажування професор Л.С. Білогріц-Котляревський, його “знайомство з ними супроводжувалось не лише засвоєнням предмета вивчення, але й деякою самостійністю”¹⁰³. Вибір кримінального права для складення магістерського іспиту (адже спеціального вченого ступіня з історії руського права не було) обумовлювався, як пише М.Ф. Владимирський-Буданов, “роботою, якою він займався студентом”¹⁰⁴, а саме дослідженнями кримінального права Литовського Статуту. Проте, Г.В. Демченко не полишав занять і власне історією руського та литовсько-руського права працюючи з рукописними (неопублікованими) джерелами. Як зазначав М.Ф. Владимирський-Буданов, “такі заняття, хоч і досить важкі, але є найкращою школою для осіб, які присвячують себе заняттям історичною наукою, привчаючи до обережності висновків і узагальнень та примушуючи їх високо цінувати працю, якої потребують ці висновки”¹⁰⁵. Так, на думку вченого, Г.В. Демченко, впродовж піврічної роботи встиг зібрати достатню кількість нових даних щодо застосування постанов Статуту про покарання.

1896 р. Г.В. Демченко склав іспит на ступінь магістра кримінального права і після успішних двох пробних лекцій з 1 січня 1897 р. був призначений в.п. доцента Варшавського університету по кафедрі кримінального судочинства.

1898 р. вчений перебував у відрядженні з навчальною метою у “глибині імперії”. У вересні 1902 р. брав участь у роботі ІХ міжнародного з’їзду Союзу криміналістів. У 1903-1904 рр. перебував у відрядженні за кордоном, після чого у жовтні 1905 р. публічно захистив подану ним в Харківський університет дисертацію на тему “Судебный прецедент”. Був призначений екстраординарним професором Варшавського університету по кафедрі кримінального права.

У лютому 1907 р. Г.В. Демченко переведено на роботу у Київський університет св. Володимира на кафедрі енциклопедії

права, а згодом кримінального права. Темою вступної лекції вчений обрав досить складне загальнотеоретичне питання: “Идея права с точки зрения категорий возможности, необходимости и долженствования”. В ній Г.В. Демченко зазначав: “Я з гордістю думаю про нашу альма-матер, оскільки можу назвати низку імен видатних учених і блискучих викладачів”¹⁰⁶. Ця лекція є виявлення поглядів вченого, який ідею права вважав наріжним каменем існування і розвитку людської спільноти. “Тільки право, одне право є універсальним моментом будь-якого можливого співробітництва людей. Уся так звана культура, всі знання, науки і мистецтва, уся глибина етичного світорозуміння, можливість подальшого морального вдосконалення людини, все це обумовлене власне співжиттям і співробітництвом людей у правовому союзі”¹⁰⁷.

1909 р. Г.В. Демченко бере участь у роботі I Всеросійського з'їзду боротьби із пияцтвом, 1910 – “Конгресса патроната над лицами, выпущенными из тюрем, и беспризорными детьми в том числе” у м.Антверпені. Про зацікавленість Г.В. Демченка цією проблемою свідчить розвідка “Общества патроната, их возникновение и распространение, устройство и деятельность”, що побачила світ у 1912 р. Деякі її положення актуальні й сьогодні.

З 1910 р. професор Г.В.Демченко – голова Київського юридичного товариства, редактор видання “Труды Киевского юридического общества”.

Після 1917 р. Г.В. Демченко емігрував до Югославії, де продовжував активну викладацько-наукову діяльність на юридичному факультеті Белградського університету в м. Суботиця, викладаючи енциклопедію права та кримінальне право. Він неодноразово обирався деканом факультету, був постійним співробітником журналу “Архів правових і суспільних наук”, членом Союзу російських юристів Югославії. 1929 р брав участь у роботі IV з'їзду російських академічних організацій у Белграді, де виголосив спеціальну доповідь “Основные течения в науке права в связи с вопросом о

реальности юридического познания”¹⁰⁸. В ній автор репрезентував власну класифікацію юридичних наук: догма дійсного права, політика права, історія права, порівняльне правознавство – науки “описові”, теорія права, загальна політика права, історія розвитку права і загальне порівняльне правознавство – науки “пояснювальні”. Вказувалося в доповіді й на те, що у вивченні такого складного феномена, як право (воно належить і до внутрішнього світу переживань людини, і до зовнішнього світу соціальних явищ), не можна обмежуватися суто “юридичними” науками. Потрібен комплексний підхід, адже право є важливою складовою політики, історії, психології тощо. 1938 та 1940 рр. окремі праці Г.В. Демченка з’являються у виданнях Белградського університету.

Помер вчений 1958 р. у Белграді.

Доеміграційна наукова спадщина професора Г.В. Демченка складається з праць з історії права та кримінального права. Це цілком відповідало уподобанням вченого, що сформувалися ще на початку науково-викладацької кар’єри. Г.В. Демченко віддавав пріоритет кримінальному праву, яке викладав понад 20 років. У звіті юридичного факультету за 1913 р. зазначається, що впродовж навчального року всі студенти (260 чоловік) виконували практичні роботи загальної частини кримінального права під керівництвом професора Г.В. Демченка. За цей час було подано близько 150 рефератів. Під його науковим керівництвом перші кроки у науці робив М.О. Чельцов-Бебутов – майбутній видатний вчений-криміналіст. Твір студента М. Бебутова “Об ответственности юридических лиц в уголовном праве”, підготовлений під керівництвом Г.В. Демченка і ним рецензований було нагороджено золотою медаллю¹⁰⁹. Недоліком цієї розвідки вчений вважав “прогалини історичної частини (замало місця було відведено історії руського права)”¹¹⁰. У власних трудах Демченка з проблем кримінального права (найзначнішою з яких є “Судебный прецедент” (1903) історичний ракурс був завжди присутній.

1.3.3. Оникій Олексійович Малиновський (1868 - 1932)

Народився 4 (15) вересня 1868 р. у місті Острозі Волинської губернії в сім'ї ремісника. Закінчив приходську школу, потім середню прогімназію. Далі освіту продовжив у Київській Колегії Павла Галагана, престижному на той час приватному закладі. По закінченні Колегії навчається на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира. Наукові уподобання майбутнього вченого сформувалися під впливом видатних вчених – О.Ф. Кістяківського, який викладав кримінальне право, та М.Ф. Владимирського-Буданова. Своїм учителем Оникій Олексійович вважав також професора російської історії В.Б. Антоновича¹¹¹.

Під відчутним впливом своїх викладачів О. Малиновський вже на другому курсі починає поглиблено досліджувати норми кримінального права у Литовському Статуті. Студентську роботу “Уголовное право Литовского Статута в связи с развитием русского уголовного права вообще” (оригінал зберігся)¹¹², було нагороджено золотою медаллю. Вона ж стала основою першої монографії “Учение о преступлении по Литовскому Статуту” (1894). Хоча вже під час навчання О. Малиновський вирішив пов'язати свою долю з науково-викладацькою діяльністю, реалізувати свій задум він зміг лише 1898 р., коли після складання магістерських іспитів на звання приват-доцента отримав від міністерства освіти пропозицію стати екстраординарним професором юридичного факультету Томського університету. З цим університетом пов'язаний досить плідний період творчого життя вченого (1898–1911)¹¹³. Тут О.О.Малиновський розкрився не лише як талановитий вчений і викладач, але й як громадський діяч. Результатами наукових досліджень (об'єкт яких – Литовсько-руська держава - залишався незмінним) стали ґрунтовні праці “Сборник материалов, относящихся к истории панов Рады Великого княжества Литовского” (1901), “Древнейшая русская аристократия” (1903), “Рада Великого княжества Литовского

в связи с боярской думой Древней Руси. Часть 1 и 2” (1903-1904). Основним положенням останньої праці, що у лютому 1904 р. була захищена як магістерська дисертація, було твердження про присутність у державному устрої Давньої Русі, крім монархічного та демократичного, ще й аристократичного елемента, що на той час було новим словом в історії права. Докторський ступінь вченому присвоєно у Харківському університеті за черговий випуск цієї фундаментальної монографії, що за обсягом, вдвічі перевищував два попередні та містив аргументованішими висновки.

Значною мірою О.О. Малиновський реалізував себе як фахівець з кримінального права. Ще у 1900 р. було видано лекцією вченого “Ссылка в Сибирь”, де в історичному аспекті докладно аналізувався інститут заслання. Гучний резонанс викликала ґрунтовна праця вченого “Кровавая месть и смертные казни” (1908), яка запропонувала нові аргументи прихильникам відміни смертної кари. Так, Л. Толстой у вересні 1910 р. писав О.О. Малиновському, що ця праця зробила неможливе – примирила його з офіційною наукою¹¹⁴.

З-під пера вченого виходить низка статей з історії Сибіру: “Сибирская старина. Очерки” (1900–1903), “Воеводское управление в Сибири” (1903), “Обычное право сибирских инородцев” (1909), “Сибирь и вопросы культуры” та “Накануне земства в Сибири” (1910) та ін.

Досить популярними були публічні виступи вченого, в яких він аналізував різні аспекти творчості відомих українських і російських письменників. Пізніше опубліковані виступи ставали відомими далеко за межами Томська. Можна говорити навіть про цілу серію, що складається з таких праць: “Русская общественная жизнь в поэтическом изображении Пушкина” (1899), “Крепостное право в сочинениях Гоголя” та “Крепостное право в сочинениях Шевченко” (1901), “Вопросы права в сочинениях Чехова” (1905), “Начальная страница из истории русской интеллигенции (Радищев – Новиков)” (1910), “Толстой и война” (1916) та ін.

Томський період був часом насиченої громадсько-політичної діяльності О.О. Малиновського. Громадська активність відсувала на другий план суто наукові справи. 1909 р. О.О. Малиновський разом з деякими викладачами виступає організатором відкриття на базі університету Вищих Сибірських жіночих курсів, а згодом викладає там. О. Малиновський відіграв провідну роль у Томському юридичному товаристві. На засіданнях товариства нерідко висловлювалася критика пануючої в країні сваволі, що часто перетворювало їх на збори місцевого осередку конституційно-демократичної партії¹¹⁵. Саме тут вперше обговорювалася згадана книга О.О. Малиновського “Кровавая месть и смертные казни”. Звинувачувальна позиція автора перепополнила чашу терпіння попечителя Томського учбового округу Лаврентьєва, який, за власним визнанням, “упродовж цілих 12 років спостерігав діяльність Малиновського і за будь-якого різкого її виявлення повідомляв у міністерство освіти”¹¹⁶. 1911 р. він домігся звільнення О.О. Малиновського. Вчений звинувачувався також у заклик до повалення існуючого ладу. Судова палата засудила його до перебування у фортеці, книгу ж наказано було знищити.

Амністія на честь 300-річчя дому Романових допомогла вченому уникнути покарання. 1913 р. міністр освіти призначив О.О. Малиновського на кафедру історії руського права Варшавського університету. У Варшаві вчений допрацьовує і видає “Лекции по истории русского права. Выпуск 1. Введение. Литература. Источники. История государственного права” (1914), які були чи не першою спробою запровадити елементи литовсько-руського права в загальний курс. 1916 р. О.О. Малиновський разом з університетом був евакуйований до Ростова-на-Дону. Викладаючи в університеті, вчений співпрацює на Вищих жіночих курсах, у політехнічному, комерційному та археологічному інститутах, стає ініціатором створення і першим директором народного університету, організатором і головою спілки наукових працівників і кооперативного

видавництва “Единение”. Після жовтневих подій громадський комітет і Рада робітничих і селянських депутатів обирає О.О.Малиновського головою міського комісаріату Ростова, деякий час він виконує функції міського голови¹¹⁷.

1918 р. вчений підготував друге розширене видання “Лекций по истории права”. Доповнені матеріалами з історії кримінального, цивільного, судового права Московської та Литовсько-руської держав вони стали першим і єдиним на той час повним підручником. 1919 р. побачили світ і лекції з історії руського суспільного ладу, збірка пам’яток давнього руського права. Значна кількість статей вченого з’являється в газетах “Приазовский край”, “Донская волна”, у збірках “Родина”, “Народник” тощо. Брошури Малиновського “Учредительное собрание”, “Монархия и республика” та інші присвячувалися популяризації ідей кадетської партії, членом якої він був.

В університеті вчений викладає до 30 червня 1920 р., тобто до арешту за політичні переконання і публікацію антибільшовицьких статей. Після багатьох поневірянь (як-то: засудження до розстрілу, потім – до 15-річного ув’язнення, перебування у таборі тощо¹¹⁸) та клопотань багатьох державних діячів і відомих науковців О.О. Малиновський вийшов на волю у лютому 1924 р., а вже 6 квітня 1925 р. його обирають академіком ВУАН в Колегію для виучування звичаєвого права. Цьому сприяли майже неперервні стосунки О.О. Малиновського з українськими, і зокрема київськими, вченими. Проте реально вчений включився в академічне життя лише 1926 р. після переїзду до Києва.

За час роботи в Академії О.О. Малиновський опублікував близько 20 наукових праць з історико-правових і кримінально-правових проблем, що свідчило про незмінність уподобань вченого. Водночас нові життєві умови певним чином вплинули на його творчість, в якій поєднувалися намагання пристосувати наукові розробки до нових потреб та нездатність повністю відмовитися від власних ідей і методів досліджень.

У галузі історії права вчений досить органічно перейшов до студіювання українського права, яке і раніше було об'єктом його уваги як вагома складова права західноруського. З подіями 1917 р. О.О. Малиновський пов'язував новий етап досліджень, оскільки “творчі здібності великого українського народу не можуть не розквітнути в умовах свободи, яку обіцяла революція”¹¹⁹. Адже саме визнання українського права було прогресивним кроком. Історію українського права вчений вів від Руської Правди і вважав, що “без національного самостіснення можна говорити, що історія українського права має особливо надзвичайний інтерес через різноманітну, повну несподіваних з поверхового погляду переходів від волі до поневолення, то гірку, то героїчну долю українського народу”¹²⁰. Безсумнівним для вченого був і генетичний зв'язок минулої і сучасної епох. Попри всі соціальні катаклізми, О.О. Малиновський вважав з'ясування законів існуючого життя чи не першою умовою свідомого ставлення до сучасних процесів. Об'єднуючою ланкою між старою і новою епохами вчений вважав звичаєве право.

Як голова Комісії для виучування звичаєвого права, вчений висував завдання досліджувати як суто революційне звичаєве право (що становить науковий інтерес, оскільки процес історичного розвитку впродовж короткого терміну і є виявом правосвідомості широких верств), так і передреволюційне звичаєве право. На думку вченого, тільки збігаючись, вони створюють історію українського права. Про серйозність ставлення вченого до цієї проблеми свідчить розроблена ним Програма і план робіт Комісії для виучування звичаєвого права України, вміщені у третьому випуску “Праць Комісії для виучування звичаєвого права”, та ґрунтовна монографія “Революційне радянське звичаєве право”, що дає підставу говорити про наявність завершеної авторської концепції звичаєвого права. Базові положення цієї концепції такі:

– після революції, яка зруйнувала і старе життя, і старе право, панівною формою права стало саме звичаєве право;

– звичаєве право було виявом правосвідомості пануючого класу, яка сформувалася задовго до революції;

– законодавча влада на початку свого існування виконувала функцію затвердження норм звичаєвого права, надання їм свого авторитету;

– умовою “дійсного” права, що не залишається на папері, а використовується у реальному житті, є тісний його зв’язок з умовами та обставинами, які постійно змінюються; а цей зв’язок якнайкраще виявляють норми звичаєвого права;

– звичаєве право існує і поряд із законами, на додаток і в розвиток їхніх постанов, або як регулятор - коли не працює закон;

– загальний розвиток права йде до того, щоб саме закони, а не норми звичаєвого права, були джерелом права;

– на цьому шляху існує певна небезпека того, що законодавець, користуючись монополією видавати норми права, може встановлювати такі закони, які не відповідають, зокрема, революційній правосвідомості.

Наведене бачення процесу правоутворення і праворозвитку, попри деякі ідеологічні нашарування, дає підстави стверджувати, що вчений поділяв принципи так званого ліберального або лібертарно-юридичного¹²¹ праворозуміння, коли правом визнається форма відносин рівності, свободи і справедливості, обумовлені принципом формальної рівності учасників, а його джерелом – громадянське суспільство, правосвідомість же стає тим критерієм, який надає праву ознак міри свободи: щоб сваволя одного індивіда або держави не втручалася у сферу свобод іншого. Проте державовладний принцип при цьому також не відкидається. За державою зберігаються законодавча функція та функція забезпечення виконання законів.

Джерелами для дослідження радянського революційного права вчений вважав не тільки сучасне законодавство (зазначимо, що перші кодекси, зокрема, земельний і кримінальний, містили пряму вказівку в разі відсутності тих чи інших статей керуватися нормами звичаєвого права), але і

матеріали газет, декрети, накази, положення, судові вироки та ін. Взагалі серед “ударних” завдань Комісії для виучування звичаєвого права О.О. Малиновський називав збирання відомостей про звичаєве право, для чого складалися досить докладні програми, включаючи план відряджень¹²².

З одного боку, дослідження, що велися під таким кутом зору, а також їхні результати, наприклад, розвідки “Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині” Б.О. Язловського, “Парубоцькі громади на Поділлі як звичаєво-правний інститут” В.А. Камінського та інші, здавалося б, містять певний елемент вульгаризації. Але, зібрані в “Працях...” вони є унікальним джерелом українського права початку ХХ ст. Теоретичне ж надбання Комісії для виучування звичаєвого права може стати солідним підґрунтям сучасних історико-теоретичних побудов щодо правотворення та праворозвитку¹²³.

Активну участь О.О. Малиновський брав і в діяльності очолюваної М.П. Василенком академічної Комісії для виучування історії західноруського та українського права, зокрема публікував у її збірниках змістовні рецензії на історико-правові праці.

Значну увагу вчений приділяв дослідженням у галузі кримінального права. Його наукові студії стосувалися двох основних тісно пов'язаних напрямів: розробки наукових засад карної і пенітенціарної систем і дослідження злочинності й злочинців. По суті, наукове вивчення злочинця і злочинності вчений вважав наріжним каменем і судової діяльності, і виправно-трудова сфери. Наукове обґрунтування, на його думку, повинна дістати і боротьба із злочинністю (так, О.О. Малиновський виступав за створення в Україні самостійного Державного інституту для виучування злочинності)¹²⁴.

Особливий, багато в чому практичний інтерес являють розробки вченого щодо кримінально-виконавчої або пенітенціарної системи. Найцінніші серед праць цього напрямку: “Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному (нарис

з історії давньоруського, західноруського та нового українського права” (1927), “Кара й засоби соціального захисту” (1926), “Карательная политика Советской власти и исправительно-трудовой кодекс” (1925), “Кари майнові і кари особисті” (1927) та ін.

Вчений виділяє три категорії засобів боротьби із злочинністю: кара (як репресія), засоби соціального захисту (проти небезпечного стану злочинця) і соціальні реформи як основний засіб за умови стабільності у суспільстві. Власне каральна політика держави переслідує низку цілей (загальне і приватне запобігання, пристосування злочинця до суспільного життя шляхом виправно-трудового впливу, утримання злочинця від подальших злочинів) і відповідно до цього необхідно будувати всю пенітенціарну систему. Добре обізнаний із станом справ у тюрмах царської Росії, які він слідом за Ф. Достоевським називав “мертвими домами”, академіями злочинності, що перетворюють в’язня на нелюдину, О.О. Малиновський розглядав місця позбавлення волі не як “кладовище живих”, а як соціальні клініки, в яких злочинці мають адаптуватися до життя в суспільстві.

Режим у місцях позбавлення волі, вважав вчений, має базуватися на гармонійному поєднанні засад ізоляції, примусової праці та культурно-просвітницької роботи. Причому оминати не можна жодного компонента. Ізоляція є не помстою злочинцю, а оборонним засобом; вона не повинна приносити ув’язненому надлишків страждання – адже ізоляція сама по собі вже є стражданням. Нсприпустимим є фізичний вплив, приниження людської гідності – інакше ув’язнення виявиться недоцільним. Виховно-трудовий вплив має здійснюватися не тільки обов’язковою працею (за умови поширення на ув’язнених статей Кодексу законів про працю, що стосуються охорони праці, регулювання робочого часу й відпочинку) й культурно-просвітницькою роботою, спрямованою на підвищення інтелектуального рівня, але й усім оточенням у колонії. Основою режиму тут є прогресивна

система ув'язнення та індивідуалізація заходів. Вчений був упевнений, що за умов довготривалого ув'язнення за серйозні злочини взаємодією всіх наведених чинників можна досягти позитивного результату.

Такою, в загальних рисах, була справді вистраждана на власному досвіді перебування у таборах позиція академіка О. Малиновського щодо цієї, так само актуальної і сьогодні, проблеми. Адже коли йдеться про необхідність реформування системи виправних установ в наш час, зазначають, що вона не відповідає “мінімальним стандартним правилам поводження з ув'язненими”, прийнятими ООН, а отже, не позбулася тих вад, що їх викривав вчений ще на початку століття. Думки правника дуже співзвучні сучасним вимогам – реформуючи, гуманізувати пенітенціарну систему, яка досі ще діє за принципом: що засудженому гірше, то краще, а тому безпомилково можна визнати прямий зв'язок між умовами утримання і рецидивною злочинністю¹²⁵.

За таких підходів О.О. Малиновському наприкінці 20-х рр. стає дедалі складніше працювати в Академії. В умовах сваволі чиновників, ревізій, чисток, скорочення штатів, що супроводжували боротьбу за “радянизацію” науки, розгорнуту у ВУАН, все менше місця залишалося для справжньої наукової роботи. Проведена у липні 1930 р. комісією ЦКК перевірка роботи Академії та чистка її апарату виявили багато “псевдовчених”, серед яких опинився і О.О. Малиновський. Його ім'я згадувалося і в статті С.Г. Борисенка “Російське великодержавництво в концепції “історії західноруського права”, де критикувалися “хибні методологічні підходи” вченого. Але цієї статті О.О. Малиновському не довелося побачити. Залишившись без роботи, він помер 12 січня 1932 р.¹²⁶

Різномічність і глибина натури, що поєднувалися з працелюбством і талантом дослідника, стимулювали О.О. Малиновського до плідних пошуків у різних галузях науки. Доробок вченого є вагомим внеском в українську правову науку, а його ім'я назавжди вписане в її історію.

Хоч О.О. Малиновський не приділяв дослідженням західноруського права виключної уваги, важко переоцінити значення його ґрунтовних праць “Учение о преступлении по Литовскому Статуту” (1895), “Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской Думой Древней Руси” (три випуски, 1904-1912)¹²⁷, “Сборник материалов по истории Рады Великого княжества Литовского” (два тома, 1901-1912) та фундаментальних “Лекций по истории русского права” (два випуски, 1914-1918).

1.3.4. Микола Олексійович Максимейко (1870 - 1941)

Народився 5(16) червня 1870 р. у с. Волошинівка Роменського повіту Полтавської губернії у сім'ї міщанина. Навчався у Прилуцькій гімназії, а з 1884 р. – у славнозвісній Колегії Павла Галагана у Києві. Отримавши атестат зрілості, вступив на юридичний факультет Київського університету св. Володимира, який успішно закінчив 1892 р. За твір на конкурсну тему юридичного факультету “Источники уголовных законов Литовского Статута” (1894 р. вийшов друком) нагороджений золотою медаллю. З березня 1893 р. по 1895 р. М.О. Максимейко - професорський стипендіат кафедри державного права (наукові керівники М.Ф. Владимирський-Буданов і А.В. Романович-Славатинський). У “Ходатайстве факультета об оставлении Н. Максимейко стипендиатом и предоставлении ему стипендии” зазначається, що кандидат задовольняє всі необхідні для професорської стипендії умови, а саме: “знання мов французької і німецької, виявлене як заняттями впродовж курсу, так і спеціальними іспитами в присутності всього факультету, має цілком достатнє для читання на них книг; отримував відмінні оцінки з предмета обраної кафедри і найближчих споріднених з нею; роботи з цих предметів упродовж курсу, які виявили талановитість і любов до справи; відзначається бездоганною моральністю; здатністю правильно і вільно висловлювати свої думки та іншими потрібними

викладачеві якостями, виявленими як в бесідах на практичних заняттях, так і в перекладах з нових мов; надійним станом здоров'я”¹²⁸.

Все це обіцяло блискучу наукову кар'єру. І надії цілком виправдалися, про що свідчить більш як 45-річна дослідницька та викладацька діяльність М.О. Максимейка. Хоча вона значною мірою пов'язана із Харківським університетом, куди вчений після складання іспиту на ступінь магістра призначається з 1 серпня 1897 р. приват-доцентом по кафедрі державного права, зв'язків з Києвом М.О.Максимейко не поривав. Це виявлялося не тільки у продовженні розпочатих у Києві наукових досліджень, а й у тих дружніх стосунках, що не переривалися з О.О. Малиновським (до речі, вони товаришували ще з часів навчання у Колегії Павла Галагана) та М.М. Ясинським.

Так, М.М. Ясинський вітає М.О. Максимейка “з початком успішної роботи ... з прийомом, який Ви зустріли в особі студентства і професорів. Початок, і добрий початок – багато важить”¹²⁹ (вірогідно, йшлося про успіх вступної лекції Максимейка “Сравнительное изучение правоведения”, в якій саме порівняльний метод висувався наріжним каменем дослідження історії права¹³⁰. Низка листів О.О. Малиновського до М.О. Максимейка свідчать не тільки про дружні стосунки вчених, але й про детальну обізнаність щодо наукової роботи. Зокрема, Малиновський висловлював занепокоєність у зв'язку із публікацією 1901 р. дисертації М.К. Любавського “Литовско-русский сейм”, адже саме над цією темою працював М.О. Максимейко більш як 5 років (його магістерська дисертація була майже готова до захисту). “Після такого кропання (Любавського), який пише не тільки про свій предмет, не можна сподіватися, що залишаться непорушеними хоча б малі крихти теми”¹³¹. Однак 2 вересня 1902 р. М.О.Максимейко успішно захистив дисертацію і здобув ступінь магістра державного права. Відповідна монографія була видана того ж року¹³².

Після захисту дисертації М.О. Максимейко призначається екстраординарним професором кафедри історії російського права Харківського університету. У травні 1903 р. вчений виїхав на сім місяців у відрядження до Німеччини для роботи над докторською дисертацією. Повернувшись до Харкова, він продовжує працювати професором кафедри історії права, а у вересні 1905 р. обирається вченим секретарем юридичного факультету.

Педагогічна робота М.О. Максимейка тісно пов'язана з науково-громадською діяльністю. 1897 р. він стає членом Харківського історично-філологічного товариства, а 1900 р. – членом Харківського юридичного товариства¹³³. У протоколах засідань юридичного товариства зберігся короткий запис виступу за доповіддю В.М. Устинова, який проливає світло на громадсько-політичні погляди М.О. Максимейка. “Націоналізм, шовінізм і мілітаризм, – говорив він, – не впливають прямо з принципу національності, а є його пере-крученням”¹³⁴.

На початку ХХ ст. тематика наукових досліджень М.О. Максимейка дещо змінюється. Він дедалі більше захоплюється дослідженням визначної пам'ятки старовини - Руської Правди. Результатом стала низка праць (“Мнимые архаизмы уголовного права Русской Правды” (1905); докторська дисертація “Опыт критического исследования Русской Правды” (1914); написані вже після 1917 р. “Система Русской Правды” в її поширеній редакції”, (1926); “Закупы Русской Правды” (1927); “Про смердів Руської Правди” (1927); “Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди” (1929). Значна частина положень, висловлених вченим у цих працях, утвердилася в історико-правовій науці.

Для розвитку концепції західноруського права особливе значення мають розвідки вченого, в яких на основі співставлення Руської Правди, змістом якої М.О. Максимейко глибоко володів, і литовсько-руського права (“Русская Правда и литовско-руское право”, 1904, “Русская Правда и обычное

право Литовско-руського государства до издания Статута”, 1905) досліджуються “особливі риси подібності між ними”¹³⁵.

М.О.Максимейко, як пише О.Ф. Скакун, був серед тих вчених, які прихильно зустріли встановлення радянської влади і включилися у науково-громадську роботу. З травня 1920 р. він працював вченим консультантом кодифікаційного відділу Наркомюсту. Того ж року був призначений професором правового відділення при Інституті народного господарства. З 1924 р. – він професор Харківського геодезичного та землевпорядного інституту¹³⁶.

1925 р. М.О. Максимейко обирається членом-кореспондентом ВУАН, яка об'єднала кращі на той час наукові сили. З 1926 р. вчений – член Комісії для виучування історії західноруського та українського права при Соціально-економічному відділі ВУАН (голова – М.П. Василенко). Про активну участь вченого в роботі академічної Комісії свідчать не тільки розвідки, що регулярно з'являються в її “Працях ...” (зокрема згадані вище дослідження Руської Правди 1926–1929 рр.). Власне його бачення історичного розвитку українського права (за М.О. Максимейком, українське право – право козацької України, що через Литовський Статут зв'язується з Руською Правдою¹³⁷), – за визнанням М.П. Василенка, було покладено в основу всієї роботи Комісії¹³⁸.

З листопада 1926 р. М.О. Максимейко очолив секцію історії українського права, відкриту при Харківській науководослідній кафедрі АН України згодом реорганізованої в Інститут української культури. Тут же він вів семінарські заняття з аспірантами по темі “Руська Правда”. Його учнями тоді були професори Харківського університету С.М. Ковалевський, К.К. Шиян¹³⁹.

У 1940–1941 рр. вчений, за деякими даними, працював старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР, викладав джерелознавство і вів семінарські заняття на історичному факультеті Харківського університету.

Помер М.О. Максимейко 14 квітня 1941 р.

Наукова спадщина вченого - це більш як 50 наукових праць, які відзначаються оригінальністю наукових підходів і висновків, вимогливістю до себе в науковій роботі і глибоким знанням правового минулого Київської Русі та Литовсько-руської держави. Дослідження М.О.Максимейка є значним та досі неоцінним внеском в історико-правову науку України.

* * *

Репрезентуючи портрети М.Ф. Владимирського-Буданова, Ф.І. Леонтовича, М.М. Ясинського, Г.В. Демченка, О.О. Малиновського та М.О. Максимейка, авторка не виключає можливість в подальшому розширити, за достатніх документальних підстав, коло представників Київської школи західноруського права. Адже попри всі існуючі критерії, навряд чи правомірно говорити про замкненість або навіть чіткі межі школи. Визнаючи деяку штучність подібних побудов, все таки уявляється доцільним послуговатися ними в такого роду дослідженнях.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВЧЕНИХ ШКОЛИ ЗАХІДНОРУСЬКОГО ПРАВА

2.1. Концепція утворення Великого князівства Литовського

На шляху до створення власної концепції розвитку західноруських земель М.Ф. Владимирському-Буданову, Ф.І. Леонтовичу та їхнім учням насамперед довелося осмислити кардинальні питання, пов'язані з утворенням Великого князівства Литовського.

Вченими школи проаналізовано основні, за визначенням М.Ф. Владимирського-Буданова, елементи держави – визначено сталу територію, населення та органи верховної влади¹⁴⁰, а також механізм утворення та форму Великого князівства Литовського, його державний устрій.

Процес утворення Великого князівства Литовського розпочинається з XIII ст., коли поживляються відносини між руськими землями і власне Литовським князівством. Спектр цих відносин був досить широким. Часто, особливо на початковому етапі, коли ще не зовсім окреслилася політика, якої надалі дотримувалися “збирачі” Литовської Русі, це були завойовницькі набіги, пізніше – спільні військові походи литовських і руських князів проти Ливонського ордену, чия військово-дипломатична активність становила серйозну загрозу на півночі, та проти татарської навали на сході. Зовнішня небезпека стала рушійним чинником цілеспрямованої енергійної об'єднавчої політики литовських князів. Створення міцної держави було необхідною умовою збереження самобутності литовського племені. Для розділених західноруських територій Гедимін та його спадкоємці створили

державний центр, згуртування навколо якого давало шанс вести успішну боротьбу проти татар. Історично склалося так, що руське населення основну надію змушене було покласти тут саме на литовських князів, адже князів руських тактика золотоординських правителів, що полягала у насаджуванні чвар і суперечок, зробила, за поодинокими винятками, неспроможними для активної боротьби, в першу чергу, через відсутність єдності в діях та витрачання сил на міжособну боротьбу.

Територія Великого князівства Литовського склалася наприкінці XIV ст. Вона охоплювала величезний простір - від Балтійського до моря Чорного і від Західного Бугу до Оки. Окрім власне Литовського князівства (приблизно 1/10 всієї території), до його складу входили Полоцька, Мінська, Вітебська, Смоленська, Турово-Пінська, Чернігово-Сіверська, Київська, Волинська та Подільська землі.

У польській історіографії¹⁴¹ склалася теорія (за словами Ф.І. Леонтовича, вона користувалася “майже повним кредитом і серед російських істориків та юристів”¹⁴²), про завоювання литовськими князями руських територій, які стали військовою здобиччю. “Помилковість цієї здогадки не повинна підлягати жодному сумніву: завоювання з боку Литви в корінних західноруських землях не було; у Південній Русі, якщо навіть визнати вірність розповідей Літопису про походи Гедиміна, то й тут цей факт не був поворотним пунктом в історії державній і приватноправній”¹⁴³. Хоча, подекуди, йшлося про інкорпорацію як засіб приєднання, але вона чітко розмежовується, зокрема О.О.Малиновським, з інкорпорацією московських князів – адже у Великому князівстві Литовському і після приєднання зберігалися і цілість земель, і їхня значна самостійність у справах місцевого управління, “тут не практикувався вивіз населення з приєднаних земель в інші місцевості, тут панувала система децентралізації”¹⁴⁴.

Головними чинниками процесу утворення Великого князівства Литовського, здебільшого були не завоювання, не

наси́льство а “прия́знь”, в яку входили литовські князі з руським населенням різних земель. Ф.І. Леонтович пише про дивний політичний такт і неупередженість, з якими вони спиралися на руське населення¹⁴⁵.

Об’єднувальна тенденція не носила тут тотального характеру, – зазначає О.О. Малиновський. Наприклад, існувала практика створювати уділи для князів, що від’їжджали з Москви. Мали місце випадки, коли припускалася служба удільних князів “на дві сторони”: Литві і Польщі (князі Коріатовичи); Литві і Москві (князі Новоселицькі, Одоєвські), що ґрунтувалася на автономних правах старих руських князів.

Приналежність земель великому литовському князю обумовлювалася не його особистим правом на територію, а лише службою удільного князя. Спочатку їхні відносини оформлювалися у вигляді особистого союзу князів заради оборони землі “як рівні з рівним”¹⁴⁶, який ніяк не впливав на положення їхніх удільних володінь. Приміром, Ф.І. Леонтович розрізняв правовий статус стародавніх князівських уділів і уділів, що надавалися шляхом пожалувань великого литовського князя.

Саме тому у Великому князівстві Литовському збереглися давні традиції місцевого управління, які зазнали певних змін лише із скасуванням удільної системи (XV ст.). Відповідно зберігся і прийнятий територіально-адміністративний поділ - основними територіальними одиницями за литовськими актами були землі, тобто володіння великого і удільних князів. Їх називали також княжіннями, княжими волостями, панствами, державами. Землі поділялися на менші адміністративні одиниці – намісництва, воєводства, староства, тивунства, волості, якими керували відповідні посадові особи. Ф.І. Леонтович зазначав, що автономні землі, як і їхні адміністративні частини, обіймали усе вільне населення, що проживало на них, без будь-якої станової та іншої різниці. Розпад земської єдності вчений вважав наслідком нових

соціальних і політичних умов початку XV ст.¹⁴⁷, про що йтиметься нижче.

Ще один важливий аспект характеристики Великого князівства Литовського - етнічний склад населення земель, що увійшли до нього. Історія заселення Південно-Західної Росії, пише М.Ф. Владимирський-Буданов, “має живий і важливий інтерес для з'ясування долі цього краю, адже заселення Русі підносилося як висока історична місія Польщі”¹⁴⁸. На основі вивчення та аналізу значної кількості актів, зібраних у трьох томах ч. 7 “Актов Юго-Западной России”, вчений робить такі висновки:

а) велике спустошення Південної Русі у 40-х рр. XIII ст. татарськими набігами дійсно мало місце¹⁴⁹;

б) повного спустошення, проте, не було, й етнографічний склад населення не зазнав змін;

в) в історії литовського проникнення на західноруські землі чітко простежується відмінність від татарських навал – населення не винищується, а міста не спустошуються (нові “завойовники” виявили набагато більше інстинктів державності, ніж татари, а литовські походи певним чином навіть сприяли замиренню краю)¹⁵⁰;

г) держава, заснована литовськими князями, вже від Ольгерда (один з ініціаторів об'єднання) стала цілком руською¹⁵¹;

д) мало місце сприйняття литовськими князями руської культури, релігії та мови, давньоруська мова стала загально-вживаною та офіційною мовою князівства, багато литовських князів прийняло християнство (М.Ф. Владимирський-Буданов, зокрема, зазначав, що у XVI-XVII ст. “серед населення Київщини і Волині бачимо численні, зовсім обрусілі прізвища безперечно литовського походження”¹⁵², а коли б склад держави не допускав широкої провінційності самотність, то, на думку вченого, склався б один спільний руський тип населення);

е) фактичне ж заселення південних степів здійснювалося силами руського населення за сприяння литовських князів

шляхом військової, міської, землевласницької та монастирської колонізації.

Отже,

територіальна та етнічна перевага руських земель, що становили 90 відсотків всього Великого князівства Литовського;

політика “приятні”, якої здебільшого дотримувалися литовські князі щодо руського населення;

номінальний характер влади литовських князів щодо уділів руських князів;

збереження на першому етапі розвитку держави давньо-русських традицій адміністративно-територіального поділу та місцевого управління;

значно молодші, порівняно з руськими, державницькі традиції литовців;

сприйняття литовськими князями руської культури, релігії та мови тощо дали вченим школи підставу стверджувати, що держава, яка називалася Великим князівством Литовським, фактично з кінця XIV ст. стала Великим князівством західно-русським, або Литовсько-русською державою¹⁵³. Нова могутня європейська держава, в якій на рівних засадах з'єдналися та набули подальшого розвитку дві різні народності, релігії та цивілізації стала одним з небагатьох в історії прикладів, коли “підкорена” нація виявилася домінуючою не тільки в культурному, але й у державно-правовому житті.

2.2. Правовий статус окремих верств населення

Одним з традиційних об'єктів досліджень історико-юридичної науки від моменту її зародження стали проблеми суспільно-політичного розвитку, зокрема правового становища окремих груп населення. Як справедливо зауважував М.Є. Слабченко, саме із зацікавленості істориків питаннями правового статусу дворянства, духовенства, селянства тощо і постала, вітчизняна історико-правова наука¹⁵⁴.

Правознавці вважали своїм обов'язком звертатися до проблем суспільного розвитку. Чимало уваги приділялося відповідним проблемам і представниками Київської школи західноруського права.

* * *

Соціальний розвиток Литовсько-руської держави вчені розглядали в контексті політичних передумов, що, за висловом Ф.І. Леонтовича, “корінилися у багатовіковій боротьбі за політичне існування, яку на однакових підставах змушені були вести Польща і Литовська Русь, що довго боролися одна з одною, і зрештою усвідомили необхідність мирного зближення заради взаємодопомоги у боротьбі з ворогами”¹⁵⁵. Результати власного державного розвитку та польських впливів, різна інтенсивність та рівень яких визнавалися усіма дослідниками, надали Литовсько-руській державі, як складному синтетичному утворенню, своєрідного та досить суперечливого характеру. Вивчення ж цього феномена саме по собі, навіть попри згадані ідеологічні настанови, становило значний науковий інтерес. Представники школи, досліджуючи суспільний устрій Литовсько-руської держави, основну увагу звертали увагу на становий розвиток та визначення його типу¹⁵⁶.

Цим питанням присвячено значну кількість праць фундаторів школи – Ф.І. Леонтовича і М.Ф. Владимирського-Буданова. Йдеться, зокрема, про праці Ф.І.Леонтовича, “Крестьяне Юго-Западной России” (1863), “Панский двор в Литовско-русском государстве” (1895) “Бояре и служилые люди в Литовско-русском государстве” (1907), “Правоспособность литовско-русской шляхты” (1908); М.Ф.Владимирского-Буданова – “Немецкое право в Польше и Литве”(1868), “Поместья литовско-русского государства” (1889), “Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. (1893), “Формы крестьянского землевладения в Западной

России XVI в.” (1911), а також великий розділ неопублікованої “Истории права Литовско-русского государства” (ІР НБУВ, ф. 60, спр. 8), передмова до 1 та 2-го томів частини 8-ї “Архива Юго-Западной России” тощо. Вчені другого покоління торкалися цих проблем вже побіжно, але тим не менше зробили свій внесок у їхнє висвітлення. Так, дискусійному питанню про інститут “закупництва” присвячено розвідки М.М. Ясинського “Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права” (1904) та М.О. Максимейка “Закупы Русской Правды” (1927). Новим словом в історико-правовій науці стала праця О.О. Малиновського “Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России” (1912), в якій вчений аналізує питому вагу, характер і значення аристократичного елемента в державному устрої Давньої Русі і Литовсько-руської держави.

Беручи за основу зазначені дослідження можна окреслити концептуальні погляди школи на правовий статус основних верств населення Литовсько-руської держави: шляхти, селян, міщан, духовенства.

2.2.1. Шляхта

Правовий аналіз соціально-політичного статусу литовсько-руської шляхти досліджувався вченими школи в генетичному зв'язку із давньоруською привілейованою верствою населення (так званий “адаптаційний аспект”) та новими суспільними відносинами, що базувалися на поширенні службових (ленних) відносин на значні верстви населення і, з часом, обумовили утворення “нової знаті”, або “шляхетського народу”. На думку Ф.І. Леонтовича, шляхта як привілейований стан з особливими правами склалася в Литві-Русі впродовж XV ст., а після Люблінської унії організувалася за польськими зразками. Об'єктом досліджень науковців школи тут виступав процес розвитку політичних, майнових та особистих прав, що призвів до виняткового

становища шляхти серед інших соціальних груп і прошарків населення.

Генезу шляхти, певною мірою, характеризує здійснений Ф.І. Леонтовичем докладний аналіз законодавчого оформлення правового становища цієї верстви¹⁵⁷. Першим законодавчим кроком на цьому шляху був привілей Ягайла 1387 р., що поширювався на власне Литовське князівство і жалував литовським боярам не саме шляхетство як інститут, а лише деякі права за умови прийняття ними католицизму. Справжнім же “родоначальником” шляхетського стану був Городельський привілей 1413 р. – перша шляхетська хартія, в якій сформульовано основні принципи організації в Литві привілейованої замкненої станової групи. Було виділено два основних класи шляхти: пани і власне шляхта; встановлено умови надбання шляхетства (за народженням і шляхом пожалування). Формально правоздатність цих двох класів майже не різнилася за винятком службових відносин. Активне протистояння цим нововведенням литовсько-руського боярства та зростання його ролі у державному житті обумовило появу Гродненського привілею 1432 р., який “щоб наперед між народами не було свар, які можуть спричинити шкоду державі, щоб всі пеклися про благо держави” урівнював руських князів і бояр з литовськими. Суттєвою умовою отримання шляхетських вольностей Ф.І. Леонтович вважав прийняття католицької віри і тому, на його думку, цей привілей, як і наступний – 1434 р. фактично не змінив правовий статус руської знаті.

Законодавчим актом, який “взагалі мав великий вплив на політичний устрій Литовсько-руської держави і зокрема шляхетства”, Ф.І. Леонтович визначав Віленський привілей 1447 р., який він називає “загальноземським привілеєм”, що оформив правоздатність не лише шляхти, але й інших вільних класів. У ньому знайшли юридичне оформлення основні станові права, які згодом були кодифіковані Литовським Статутом 1529 р. Цей привілей, певною мірою, був складений

всупереч інтересам поляків і тому, наприклад, не містив згадок про конфесійну різницю. В ньому було закріплено, зокрема, інститут землевласницької юрисдикції, пізніше уточнений Судебником Казимира IV 1468 р., основні принципи кримінального і цивільного права.

Актом, який санкціонував зростання політичного значення поземельної аристократії, був привілей 1492 р. Він позитивно вирішував низку кардинальних питань, у тому числі про участь пани-ради в управлінні державою, надання їй функцій контролю за дипломатичними зносинами, фінансами держави тощо.

Отже, навіть побіжний огляд законодавства XV ст. свідчить про наявність цілком визначеної, хоча, як буде показано нижче, й досить строкатої за складом, привілейованої верстви, чиї права забезпечувалися відповідно створюваною законодавчою базою. Свідченням цього є і великокнязівські привілеї наступної доби, які мали характер підтвердження, уточнення попередніх привілеїв. Так, привілей 1506 р. заповнив прогалину у визначенні законодавчої функції господарської (великокнязівської) Ради. Давнє питання про культову ворожнечу намагалися вирішити привілеєм 1563 р. Привілей 1564 р. стосувався основних принципів судової реформи, а 1568 р. - законодавчо оформив поширення на князів шляхетських вольностей. Санкціонування шляхетських привілеїв було одним із наслідків Люблінської унії 1569 р. До актів, що гарантували права литовсько-руської шляхти, Ф.І. Леонтович відносив також Ухвалу генеральної конфедерації варшавської 1573 р., яку включено до Литовського Статуту.

Місцевим різновидом загальних шляхетських хартій, відповідно до окремих областей, були привілеї обласні, або уставні земські грамоти, що хоча й видавалися на підтвердження специфічного устрою різних земель¹⁵⁸, але, насамперед, мали на увазі шляхту – адже про інші класи в них згадується лише настільки, наскільки вони стикаються із шляхтою.

Підсумком активної законодавчої діяльності, щодо різних сфер життя і діяльності шляхти, став Литовський Статут - шляхетський кодекс, що детально регламентував усі основні інститути шляхетського земського права. Вже в його другій редакції остаточно законодавчо оформилася ідея станово-шляхетської держави, якою багато в чому під впливом Польщі стала Литовсько-руська держава.

Хоча найсуттєвіші політичні, майнові та особисті права було закріплено як станові, а шляхта досить виразно протистояла іншим соціальним групам, розшарування її стало відчутним не лише щодо “верхів – низів”, але й щодо різних прошарків власне шляхти. Шляхетський стан, або шляхетський народ, був собою далеко не однорідним¹⁵⁹. Литовський Статут розрізняв великий стан (вищий, головний, можний, з роду) та ровний (нижчий). Реального рівноправ'я між ними, зазначає Ф.І. Леонтович, не могло бути. Існувало три основні групи шляхти: князі (principes), пани (barones), шляхта (nobiles).

Князі поділялися на три групи; а) удільні; б) князі, які “перебували в покорі” не безпосередньо литовського господаря, а удільних князів; в) князі, що втратили свої удільні володіння і були переведені на загальне положення служилого стану. Правове становище князів перших двох груп мало чим відрізнялося – сума всіх владних прав на їхніх “дольницях” називалася в актах “plenum jus dukale”. Удільні князі мали свої уряди в підлеглих їм селах і містах; їм належали права на видання привілеїв, розподіл місцевих повинностей та відправлення суду (“у справах земських та інших, на тих самих підставах, як і литовські господарі, судять і рядять у справах населення безпосередньо їхніх волостей і земель”). Вони також мали особисті судово-адміністративні пільги – особлива юрисдикція (підсудність тільки великому князю)¹⁶⁰, власний прапор на час походів тощо.

Підставами для набуття князівських прав було:

– народження від осіб, які de jure мали спадкові права на володіння вотчинними уділами;

– пожалування - надбання власне не князівських прав, а реального об'єкта, що дає “старому князю” можливість реалізувати належні йому “від роду” права;

– пожалування особам, які не мали *de jure* прав і прерогатив удільних князів, князівських прав, жалуваних разом із землею.

Поширення пожалувань останнього виду, особливо з Люблінської унії, а також фактичне збереження і після ліквідації удільної системи особливого місця і статусу князів в суспільному і державному житті спричинили масову фабрикацію родоводів і привілеїв на княжі титули і герби. Під їхнім прикриттям у XVI ст. місцеві магнатські роди “записувалися” до Гедиміновичів (так звана “династична тенденція”).

Припинення (зтрата) удільними князями належних їм владних прав разом з інкорпорацією їхніх вотчин і вислуг було чітко регламентоване. Ф.І. Леонтович вказував на такі підстави для цього: право вимороченості; явне намагання князів відмовитися “від послуху” та “покори” великому литовському князю; відмовний запис (на випадок смерті) на користь великого князя (короля); економічні чинники, що спричиняли перехід до нижчого за статусом стану князів служилих (князів-повітників) – малопомісних, безземельних.

Централізація держави за часів Вітовта, що супроводжувалася ліквідацією уділів та перерозподілом земель, закінчується, вважав Ф.І. Леонтович, після Люблінської унії. Литовське єдинодержавництво ніколи не досягало могутності, як це було у Москві за Івана III та його послідовників - суворих і неухильних систематиків, які не гребували ніякими засобами і випадками для територіального розширення, писав вчений. І саме тому більшість удільних князів зовсім не втратила своїх володінь і не була прирівняна до служилого стану. Під тиском нових умов життя, а не шляхом експропріації, що на цей час спостерігалась у Московському князівстві, уділи князів самі собою ставали на один рівень із шляхетськими маєтностями, що піднялися до удільних воло-

діль і стали *status in statu*. Достатньо гарантовані привілеями і Литовським Статутом, а також “доконченнями” (договорами) з великим князем і старовиною (звичаями) права на володіння дали змогу князям не тільки не стояти осторонь шляхетського руху, а й посісти одне з перших місць у складі шляхетського народу ¹⁶¹.

Зрівняння у правах князів зі шляхтою полягало не в “деградації князів”, а в піднесенні прав шляхти до колишніх владних прерогатив князівської групи. Вироблене століттями уявлення про “вищість” князівського звання, ніколи не втрачалося, зазначає Ф.І. Леонтович.

Друга після князів сходинка в ієрархії шляхти належала *панам*. Ф.І. Леонтович виокремлює панів старших (радні пани) та молодших (панята)¹⁶², духовних і світських. Очевидно, вчений, крім не заперечуваного ним земельного цензу, критерієм належності до панів вважає участь “в урядах” або в господарській (великокнязівській) раді, подібно до того, як у Давній Русі бояри виконували публічну функцію – зберігання і охорону старовини. Ф.І. Леонтович розглядає панський прошарок у межах шляхти як такої з кінця XV ст.

Литовсько-руська шляхта, на думку вченого, складається із шляхти старожитної (родової), яка наслідувала боярські, згодом шляхетські права за актом народження, шляхти новопожалуваної (особисте набуття шляхетства через нобілітаційні привілеї господаря, пізніше сейми) та служилої шляхти (лицарів і слуг). Тісний зв'язок останньої із давнім інститутом княжої і боярської дружини, безсумнівний для Ф.І. Леонтовича, накладав відбиток і на весь процес закріплення за служилим людом шляхетських прав і вольностей. Критеріями градації цієї верстви вчений називав походження, економічний чинник, культову, національну та професійну належність. Повну правоздатність він констатував лише за поземельною шляхтою (на відміну від малоземельної та безземельної). Несумісними зі шляхетством заняттями були торгівля, землеробство тощо. Зіткнення шляхетства “з людьми

простого стану”¹⁶³, як зазначав О.О. Малиновський, досить часто призводило до необхідності вдаватися до процедури “виводу шляхетства”, що передбачала судовий розгляд, на якому заінтересовані особи за допомогою письмових актів і доказів свідків доводили свою шляхетську належність. У 1552 р. було прийнято “Уставу про вивід шляхетства”, яка згодом увійшла до Литовського Статуту. Таким чином, формування в XV ст. у Литовсько-руській державі шляхетського стану, який мав виняткові політичні, станові, майнові і особисті прав, фактичну монополію на землеволодіння та на участь у законодавчо-виконавчих відносинах, було, на думку представників школи, наслідком еволюційного розвитку під тиском нових політико-соціальних умов давньоруської аристократії (знаті) та злиття з нею новоутвореного служилого стану. Вплив Польщі полягав у привнесенні загальноусталених у середньовічному світі організаційно-правових форм досліджуваного явища.

Варто наголосити, що праця Ф.І. Леонтовича “Право-способність литовско-русской шляхты”, основні тези якої викладено вище, не втратила наукової цінності й нині. Так, авторка монографії “Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)” Н.М. Яковенко підкреслює: “Основна концептуальна модель історичної еволюції Великого князівства Литовського, що в загальних рисах визнається й донині, витворилась як наслідок детального аналізу правової основи життя русько-литовської держави у теоріях Ф.І. Леонтовича та М.Ф. Владимирського-Буданова. Інтерес сучасних науковців викликає й висновок О.О. Малиновського про наявність і досить активну роль аристократичного елемента в західноруському суспільстві ¹⁶⁴.”

2.2.2. Селяни

У литовсько-руському праві термін “селяни” не зустрічається. Сільське населення, яке займалося землеробством,

мало назву “волосних людей”, “людей”, а також “підданих”. За видом повинностей і занять М.Ф. Владимирський-Буданов поділяв сільське населення на землеробів (тяглих, чиншевих і данників) та ремісників (санників, колісників), які замість тягла і платежів були зобов’язані постачати певну кількість виробів.

Меншими волосними підрозділами були сороки, неділі, сотні¹⁶⁵. Волосні люди були людьми вільними, мали рухоме майно, користувалися захистом з боку закону і суду. Найвиразнішим свідченням обшинного самоуправління дослідники вважали наявність власного суду - копи, який виконував не тільки судову функцію, але й був своєрідним гарантом угод.

Взагалі аналіз складу і правового становища цієї верстви населення проводився вченими школи, насамперед, Ф.І. Леонтовичем і М.Ф. Владимирським-Будановим, у контексті еволюційного розвитку обшинної форми землеволодіння з наближенням до особистої індивідуальної власності. За давніх часів обшини мали величезне володільницьке значення. З часом общини, поступилися своїми правами меншим громадам – селам. Сільська ж обшина, відвоювавши права волостей, згодом дала дорогу дворищам, дворище розклалося на дими, чиї власницькі права майже збігаються з правами окремих сімей (індивідуальних власників). Фіскальні інтереси держави, за М.Ф. Владимирським-Будановим, пристосовувалися до общин, а не навпаки, і лише у другій половині XVI ст. привели, одночасно з іншими чинниками, до перетворення їх на адміністративні одиниці “з ледве помітними залишками майнових прав”¹⁶⁶. Вчений виділяє окрему форму обшинного володіння – сяброве (“себрове, себряне”) – спільне володіння за договором¹⁶⁷.

Верховне право господаря на землю стикалося із правом селянина на окремі ділянки землі. О.О. Малиновський зазначав, що селянин не лише володів, користувався, але й розпоряджався землею, свідченням тому є терміни “власні”,

“вотчини”, “дідини”, “данини”. В історії західноруського права, писав М.Ф. Владимирський-Буданов, легко знайти моменти, коли майнові та особисті права як бояр, так і селян були приблизно рівними та обмежувалися публічно-приватною владою великого й удільних князів і тих небагатих панів, яким належало *jus dukale* – тобто до половини XVI ст. сільське (волосне) населення користувалося всіма правами землеволодіння за умови виконання повиностей¹⁶⁸. Таким чином, селяни поєднували “службу”, “поплатки” з володінням землею. М.Ф. Владимирський-Буданов виділяв такі типи землеволодіння: чиншеве, тягле, службове, боярське, володіння на невідільній службі¹⁶⁹. Але право землеволодіння спиралося виключно на звичай, юридичних гарантій його недоторканності не існувало. Згодом такі гарантії отримало (через земські привілеї) лише шляхетство¹⁷⁰. Право господаря розпоряджатися службами і податками поступово призводить до обмеження, а потім і до відміни давнього права селян розпоряджатися землею. Панам необхідно було паралізувати особисті права селян, щоб зберегти за собою їх землю. Цей процес набув законодавчого оформлення в “Уставе на волоки” 1557 р. Усі землі було поділено на волоки – наділи селянської сім’ї, з яких визначалися повинності. Сім селянських волок створювали фільварочну (поміщицьку господарську) волоку. Волочна система – найрадикальніший захід, що призвів до реформування старого селянського землеволодіння (на власне українських землях було вжито менш радикальних заходів – опис і “обмежовування” земель). Внаслідок цих нововведень, на думку дослідників, права селян на їхні власні землі відійшли у минуле¹⁷¹.

За статусом приватновласницькі селяни відрізнялися від господарських селян лише тим, що перші служили і сплачували податки власникові, а другі – господарю. Литовський Статут 1529 р. визнає право на землю за господарем і приватними власниками. Право розпоряджатися землею обумовлювало й право розпоряджатися людьми, що жили на ній.

Отже, розпад общинної власності, що ототожнюється з розпадом земської єдності і виділенням особливого привілейованого стану - шляхти, призвів до зменшення прав “простого народу, який отримав принизливу назву “холопи”¹⁷² і для якого XV та XVI ст. були епохою закріплення “до тягла і власника”.

Ф.І. Леонтович здійснив поділ сільського населення на розряди залежно від: а) походження; б) наявності особистої свободи; в) роду занять.

Розмита нижня межа служилої шляхти дала підставу вченому виділити за походженням дві великі категорії волосного населення – залежну шляхту і людей простого стану, що відрізнялися ступенем протекціональної залежності. Останні становили більшість населення королівських (господарських) й шляхетських маєтків і утворювали посполство.

За ступенем особистої свободи сільського населення Ф.І. Леонтович виділяв наймитів, слуг приказних, вільних похожих людей (їхні відносини з землевласником базувалися на договірній основі), закупів, двірних людей (челяді), волосних непохожих людей. Особливу полеміку на той час викликав інститут закупництва¹⁷³. Вчені школи основою цього інституту визнавали договір позики, поєднаний з особистою заставою. Відповідно закуп був не наймитом, а боржником, що забезпечував свій борг заставою своєї особи (службою на користь кредитора)¹⁷⁴. Ф.І. Леонтович роз-різняв вимушене, вільне та урядове (судове) закупництво¹⁷⁵. Майже повністю не мали особистої свободи двірні люди – челядь і “люди непохожі”. Це зумовило те, що “краща, осіла частина селянського населення була прикріплена раніше бродяжної, бездомної та безземельної”¹⁷⁶.

Характер занять визначав належність до людей службових (двірних), волосних, міських, неосілих. Волосні люди (земські, піддані, люди) становили основне населення. Вони розділялися на бояр служилих (кінні, путні), людей тяглих – самостійних хазяїв, людей оброчних (“осадники”, “данники”, “городники”).

Підставами залежності були походження, давність проживання (10 років), шлюб з челядином, полон (стан невільництва), злочин. Її припинення ставало можливим у разі відмови власника від своїх прав (свідोцтво про звільнення, заповіт), позбавлення владницьких прав за судом чи за законом (“продаж євреям, татарам і всяким бусурманам” або коли “люди” проживуть у місті більш як 10 років). Загально-державні повинності відносини регламентувалися здебільшого спеціальними листами та інвентарями, у приватних володіннях – безпосередньо землевласником. Селянин, який вступив під “протекцію” землевласника, звільнявся від загальної повинності (окрім зборів на утримання адміністрації, війська) та натуральних повинностей (замкова, шляхова).

Отже, закріплення “вічного права” панів на спадково залежних від них людей було вихідним пунктом розвитку кріпосного стану в Литовсько-руській державі XVI ст. Майнова експлуатація селянина сполучалася із знуцанням над особистістю. До цього, зазначає О.О. Малиновський, додавалося гноблення релігійне і національне, що посилювалися після Люблінської (1569) і Брестської (1596) уній¹⁷⁷.

2.2.3. Міщани

Учені київської історико-юридичної школи не дали вичерпної характеристики правового становища міщан королівських, приватно-володільницьких та самоврядних міст. У фундаментальній праці М.Ф.Владимирського-Буданова “Немецкое право в Польше и Литве” досліджується правовий статус міст, що отримали Магдебурзьке право, проте економічний аспект “питання про міста був поставлений поза межі дослідження”. Це призвело до того, що, за висновком самого автора, “найсуттєвіші причини занепаду міст залишилися невисвітленими”¹⁷⁸. Тим не менше, аналіз поширення Магдебурзького права та впливу його в Литовсько-руській державі, здійснений вченим, дає змогу, так би

мовити, у “чистому вигляді” простежити правовий аспект “руйнівного впливу, привнесеного в руське суспільне життя німецьким правом”¹⁷⁹. Дослідивши законодавчу, судову, адміністративну діяльність міст, М.Ф. Владимирський-Буданов зробив висновок: внутрішнє врядування і самостійний суд у містах “куплені ціною втрати політичних прав”, що було “занадто великою жертвою”¹⁸⁰ і не дало позитивних результатів.

Учений також вивчав місце самоврядованих міст за того “ультрафеодального” устрою, який з часом склався в Литовсько-руській державі. Він зазначав, що висування шляхетського стану на чільне місце в державі автоматично поставило його представників у особливе становище в містах. Так, виведення шляхтичів з-під міської підсудності призвело до “беззаконня, гарантованого законом”. Місто перестало бути центром території, що його оточує. Населення, замкнене в міських стінах, відірвалося від землі і держави і, отже, втратило можливість брати участь у державних справах, обмежуючись торгівлею, промислами, ремеслами, що було не лише його професією, але й правом (на відміну від шляхетства).

Все це, вважав вчений, суперечило інтересам руського народного життя. Адже католицизм і полонізація поширювалися разом із поширенням Магдебурзького права. Ці процеси повною мірою стосувались і “міщанських” сіл¹⁸¹. Аналогічного погляду на проблему дотримувався і Ф.В. Тарановський. Полемізуючи з М. Ф. Владимирським-Будановим з низки інших питань¹⁸², вчений беззастережно зазначає, що “уряд Речі Посполитої... вбачав у німецькому праві кращий засіб... полонізації, і руські міста і села, наділені німецьким правом, виділялися із загального устрою землі, розривали зв'язок з давньою всестановістю або, вірніше, безстановою старовиною і підкорялися тому принципу становості, на який спирався державний устрій Польщі”¹⁸³.

2.2.4. Духовенство

Хоча навряд чи можна припустити, що представники школи не усвідомлювали, що в соціальній системі середньовічної держави особливе місце належало духовенству, спеціальних праць щодо його правового статусу в Литовсько-руській державі в їхній науковій спадщині не знаходимо¹⁸⁴. Аналізуючи достатньо побіжні звертання вчених школи в ряді праць до цієї теми, можна зробити висновок, що покатоличення сприймалося ними як один з найдієвіших засобів посилення польського впливу. Адже в дипломатичних зносинах Великого князівства Литовського і Польщі релігійний аспект висувався на одне з перших місць і закріплювався в низці привілеїв. Водночас це було й найбільш дражливым питанням для литовсько-руської шляхти, яка тривалий час міцно трималася православного віросповідання. Однак саме місіанська діяльність католицької церкви була передумовою загальної полонізації. Все це призвело до того, що “духовенство католицьке з його широкою системою імунітетів, бенефіцій і маєтностей, стало не менш могутнім, ніж шляхта, елементом литовсько-руських областей і повинно було значною мірою впливати на розпад їхньої земської єдності та полонізацію”¹⁸⁵. Цей вплив посилювався тим, що, живучи майже повністю відокремленим життям, не підкоряючись світській владі, не виконуючи майже ніяких державних повинностей, духовенство (його вищі представники) нарівні зі світськими магнатами почали брати діяльну участь у всіх функціях державної влади¹⁸⁶ і створило, таким чином, особливий стан, у всьому рівний стану шляхетському. Особливо це стає помітним, якщо порівняти положення руського “попа” і католицького “ojczesa”. Руський піп був в одному ряду з тяглими людьми, таким самим залежним холопом, як і вони, а “ojczec” прирівнювався до шляхтича. Ф.І. Леонтович визначає католицизм наймогутнішим чинником, що призвів до злиття Литовсько-руської держави з Польщею.

Отже, підсумовуючи викладане, можна тезісно подати відносно цілісну картину суспільного устрою Великого князівства Литовського, створену працями вчених західно-руського права.

Виникнення і генеза соціальних груп Литовсько-руської держави відбувалися на тлі давніх руських політико-соціальних відносин, домінуючих до початку XVI ст. Автономні землі та князівства, їхні адміністративні землі – староства, повіти, волості – охоплювали все вільне населення без будь-яких станових відмінностей¹⁸⁷; удільні князі користувалися певною політичною незалежністю. Їхні відносини з великим князем Литовським базувалися на договірних засадах (“докончаннях”) обидві сторони “зобов’язувалися братством”. З ліквідацією удільної системи (останнім позбулося князя Київське князівство 1470 р.) колишні удільні князі не втратили своїх володінь, і не були зведені до рівня шляхти, процес формування якої в державі розвивався бурхливо. Не маючи потреби міцно триматися своїх володільних прав, що спочатку достатньо гарантувалися спочатку загальноземськими привілеями, а потім Литовським Статутом, князі в переважній більшості зуміли посісти одне з чільних місць у складі шляхти. А це забезпечувало їм повноправну участь у всіх політичних органах держави.

Проміжне місце між князями та основною масою шляхти посідали пани – звичайно найбагатші та найвпливовіші магнати, яким належало право бути членами Ради Великого князівства Литовського. Ця прерогатива у політичних функціях виводиться вченими (Ф.І. Леонтович, О.О. Малиновський) з традицій давньоруської аристократії (зокрема, попередницею Ради вважається Боярська дума).

Повністю вийшла з земської єдності й різко відмежувалася від міщан та холопства шляхта, яка з часом “все у державі обернула собі на користь”¹⁸⁸. Далеко не однорідна за своїм

складом, шляхта тим не менше володіла комплексом прав і привілеїв, які формували повну правоздатність. Шляхом експропріації всіх функцій державної влади “шляхетський народ” всі державні і земські установи перетворив на шляхетсько-станові. Це стало вирішальною умовою розвитку своєрідного станового типу територіально-адміністративного складу держави. Його основним елементом став панський двір (маєтність, вотчина, економія), з яких формувалися землі, повіти і воєводства. З давніх часів двір у Литовсько-руській державі мав значення не лише садиби, а й княжої і панської резиденції. Поняття “двору” як маєтності виникло тут під польським впливом і було одним з наслідків рецепції Магдебурзького права.

Панські двори відокремлюються від міст і сільських поселень, що було наслідком запровадження в сільських общинах волочного господарства. В особливі “обруби” виділилися двірні (фільваркові) землі.

За адміністративно-господарським призначенням двори в господарських, княжих, панських і шляхетських маєтностях поділялися на: “панські” – адміністративні центри з власними “урядами”, “пашенні” – економічні ферми, де зосереджувалося власне сільсько-господарське виробництво, “ловецькі” для організації полювання, “пушні”. Склад дворів визначався розмірами маєтків і типом двору. Зазвичай це були управителі, урядники, вільні слуги і невільна челядь.

Власникові маєтку – пану – держава делегувала значну частку державних прав і “вічне право землевласника” на залежних холопів. Отже, він був самовладним господарем, позиція якого подекуди була “вищою і міцнішою, ніж колишніх князів удільних”¹⁸⁹.

Вузкий становий егоїзм шляхетства, його нездатність “звести рахунки з покладеною на себе культурою станово-шляхетської ідеї, перетворити її на культуру широких національних і загальнолюдських засад”¹⁹⁰ – одна з причин занепаду Литовсько-руської держави, а згодом Речі Поспо-

литої. Але, якщо розглядати цей процес еволюційно, то стає очевидним, що рух цей відбувався не водночас і не скрізь однаково. За висловом Ф.І. Леонтовича, він був подібний до ефекту “кинутого у воду каменя”, від якого в усі боки розходяться кола. Так, польські нововведення в суспільне життя Литовсько-руської держави спочатку стосувалися власне Литви, Чорної Русі та давньоруських земель, розташованих навколо неї. Щодо земель Київської, Волинської, Чернігівської, Подільської, то ознаки давніх земських порядків і єдності виразніше виявлялися із просуванням на схід. Найменше, з різних причин, підпадало під чужі впливи західноруське селянство, яке найдовше зберігало в побуті та праві риси руського суспільного устрою. Проте, говорити про повну втрату і західноруської, і власне української еліти не можна. Точкою відліку тут має слугувати, насамперед, вірність вірі, яка в більшості випадків була ознакою національного самоусвідомлення.

Суспільні відносини, що склалися в Литовсько-руській державі, визначалися, зокрема, М.Ф.Владимирським-Будановим, як феодальні вже з XIV ст. “Відносини удільних князів до великого князя – феодальна або ленна залежність¹⁹¹ (хоч терміни й запозичені з європейського права, але загалом правильно відтворюють риси удільної системи в Литовсько-руській державі)”¹⁹².

2.3. Державний лад

Незважаючи на певні досягнення сучасної історико-правової науки у дослідженні державотворчих процесів минулого, цілісної картини державницького розвитку Литовсько-руської держави немає. Проте праці вчених школи, попри наявність в них деяких дискусійних моментів, дозволяють не тільки відтворити її історію в комплексі, а й зосередити увагу на найхарактерніших явищах.

І сьогодні не втратили наукового значення здійснена представниками школи періодизація державно-правового

розвитку Литовсько-руської держави та його інституціонально-правова характеристика. Особливо цінним елементом презентованих студій є, на думку автора, еволюційний підхід до зазначених проблем.

2.3. 1. Етапи розвитку державності

В історії державного розвитку Литовсько-руської держави можна виділити, за М.Ф. Владимирським-Будановим, такі періоди: федеративно-князівський (до початку XV ст.), федеративно-земський (до початку XVI ст.) та єдинокоржавний (XVI ст.)¹⁹³. Відповідно до цього на основі праць вчених школи спробуємо охарактеризувати основні риси та органи державної влади та управління Великого князівства Литовського.

На першому – *федеративно-князівському* етапі Велике князівство Литовське являло собою об'єднання (сукупність) удільних князівств. Найважливіші відносини суб'єктів князівської федерації визначалися, за визначенням М.Ф. Владимирського-Буданова, 1) союзом князів; 2) владою великого князя, що мала на цей час досить номінальний характер.

Главою Литовсько-руської держави був великий князь литовський – господар. Слід розрізняти його компетенцію щодо великокнязівських уділів та удільних князівств литовських і руських. Великий князь повновладний господар у першому випадку, в другому обмежувався, переважно, функціями захисту держави, верховного суду і відповідними законодавчими прерогативами, виступаючи контрагентом у тих “докончаннях”, якими оформлялися відносини між ним і удільними князівствами. Великокнязівський престол наслідувався. Цей період можна назвати періодом адаптації литовських князів до руських порядків і державницьких традицій, що згодом, за часів “дійсного” єдинокоржавства, знайшло відображення у майже повному їхньому відтворенні.

Удільні князі, які на цей час користувалися самостійністю, мали комплекс прав, що залишився майже незмінним з “долитовських” часів. Деяке їхнє обмеження, як зазначав О.О. Малиновський, обумовлювалося, тим, що розпорядження великих князів з часом набували обов’язкової сили і для удільних князівств, а їхнє населення отримало змогу звертатися до великих князів з проханнями. Великі князі інколи дозволяли собі втручатися в роздачу земель і у призначення урядників удільними князями¹⁹⁴. Першими кроками на шляху до встановлення васальних відносин між великим і удільними князями було визнання ними верховної влади господаря, участь у військових походах під його проводом, виконання різних доручень великого князя, сплата йому данини (“підданина”)¹⁹⁵. Все це не завадило “правам князів на уділи бути такими ж безмежними, як і права великого князя на свій”¹⁹⁶. Вони поширювалися на дипломатичну, судову, законодавчу та управлінську сфери життя окремих князівств.

Такий характер відносин зумовлював і фактичну відсутність у цей період центральних органів влади (ради функціонували при великому князі і при удільних князях); функціонували лише місцеві сейми. Як великий, так і удільні князі були головними урядниками “двірних урядів”, зформованих за нормами звичаєвого руського права¹⁹⁷.

Другий – *федеративно-земський*, період розвитку Литовсько-руської держави розпочався ліквідацією удільної системи, і закінчився встановленням єдинодержавності.

Перевага централізації над удільними порядками забезпечувався, на думку М.Ф. Владимирського-Буданова, таким чином: а) жалуванням уділів не у спадкове, а у довічне володіння; б) встановленням в уділах єдиноспадкування, що полегшило запровадження з часом намісницького управління; в) даруванням майнових прав не на державному (публічному), а на приватному праві; г) позбавленням влади удільного князя державних ознак (перетворення її на приватну), що призвело

до їхньої інтеграції з вищим станом населення та вступу у службові відносини з великим князем¹⁹⁸.

Процес становлення самовладдя в Литовсько-руській державі здійснювався значно повільніше, ніж на сході, у Москві, зазначав О.О. Малиновський. Влада удільних князів обмежувалася разом із зменшенням їхніх володінь. Великі уділи перетворювались на провінції, місце удільних князів займали намісники або воєводи великого князя; удільні князівства переводилися на менші уділи; інколи удільний князь залишався на своєму уділі, але деякі його частини перетворювались на провінцію¹⁹⁹.

Так держава стала союзом земель. Причому кожна земля зберегла майже всі державні права (власні закони і звичаєве право, дещо обмежене право зовнішніх зносин, власну верховну владу та систему фінансового управління). Федеративно-земську форму держави М.Ф. Владимирський-Буданов вважав “нескінченно вищою за першу”, адже “заснована на федеративно-земських відносинах самотність частин території не перешкождала його єдності”²⁰⁰. Наприкінці XV ст. усвідомлення єдності держави перейшло в міцне уявлення про неподільність державної території. Свідченням же не тільки єдності влади, а й єдності населення, М.О. Максимейко вважав появу нового органу – литовсько-руського сейму²⁰¹ (його склад і компетенцію буде охарактеризовано нижче). Остаточо склався і дістав правового оформлення інший важливий орган держави – Рада Великого князівства Литовського, діяльність якої на той час була продовженням діяльності давньоруської Боярської Думи, коли їй “нерідко доводилося обстоювати інтереси держави не тільки від зовнішніх зазіхань, але й від можливих зазіхань з боку самого господаря (коли він став спільним для Литви і Польщі)”²⁰². Однак всією повнотою влади Рада поки ще не користувалася.

Грунтуючись на цих та деяких інших ознаках, М.Ф. Владимирський-Буданов визначає напрям розвитку Литовсько-

руської держави в цей період як “шлях, що вів до багатого майбутнього, від якого Литовсько-руська держава скоро відійде”²⁰³. Такий відхід вчений вбачав у переході до станової організації держави, заснованої не на правах частин території держави, а на правах частин населення²⁰⁴.

Остаточною ознакою втрати федеративного характеру державного устрою і встановлення *єдинодержавності* (XVI ст.) вчений вважав виокремлення станових привілеїв. Об’єднання Литовсько-руської держави з Польщею, що de jure закріплювалося Люблінською унією 1569 р. і знайшло свій вираз насамперед в організації єдиної верховної влади (короля, сейму і ради), фактично залишило князівство Литовсько-руське “*calem i pieruszonem*”²⁰⁵ (так, литовсько-руські сейми скликалися до середини XVII ст.). Реальним явищем цього періоду, ступінь інтенсивності якого прагнули з’ясувати дослідники, був вплив польських і німецьких державно-правових традицій та засад на литовсько-руську державну організацію. Наприклад, М.Ф. Владимирському-Буданову був “цікавий процес, внаслідок якого право переходить з однієї національної форми в іншу”²⁰⁶, а М.О. Максимейко акцентував увагу на органічному розвитку західноруського права під впливом соціально-політичних умов із запозиченням польських правових форм і термінології.

2.3.2. Правовий статус державних органів

Характеристику періодів розвитку Литовсько-руської держави, дану в працях вчених школи, значно поглиблювало з’ясування правового статусу органів державної влади. Наявність свого монарха – *господаря*, особливо упродовж другого та третього періодів, для Литовсько-руської держави за умов посилення зв’язків із Польщею, було важливим атрибутом її суверенного становища. Досліджуючи генезу влади великого литовського князя Ф.І. Леонтович виділяє два її аспекти: поступову заміну спадково-династичного принципу

обрання князя на інститут “wolnego obigania” та пов’язаний з цим ступінь впливу Польщі на вибір великого князя, що було важливим показником того, наскільки тісними були її відносини з Литвою-Руссю. Дві протилежні тенденції - вимога Литовсько-руської держави мати окремого від Польщі князя та постійне намагання Польщі максимально обмежити це право (нікого не обирати на велике княжіння, крім того, кого оберуть і поставлять польський король, пани та шляхта) – майже постійно стикалися. Перевага тієї чи іншої політичної сили майже завжди знаходила відображення в інституті великокнязівської влади. Зокрема, одним з найперших наслідків Люблінської унії було законодавче оформлення інституту королівської влади: законом 1569 р. визначалося, що король обирається на елекційному сеймі вільними голосами всіх станів коронних і литовських.

Іншим важливим чинником, що впливав на обсяг компетенції великого князя Литовського, було розширення політичних прав шляхти і таких органів шляхетського можновладства, як рада і сейм, які з кінця XV ст. значно обмежували князівську владу, зокрема її законодавчі, судові та адміністративно-фінансові прерогативи. Великий князь перестав бути єдиним носієм владних повноважень, хоча зберіг за собою перші місця в цих та інших “врядних” органах, освячуючи їхню діяльність великокнязівським авторитетом.

Важливу роль у Литовсько-руській державі відіграла *Рада Великого князівства Литовського, або господарська Рада*, зв’язок якої з давньоруською Боярською думою видавався дослідникам безсумнівним²⁰⁷. “Коли не за національним складом, то за правовим статусом, – зазначав М.Ф. Владимирський-Буданов, – це безпосереднє продовження Думи”. Її підґрунтям була давня руська традиція радитися з “людьми добрими”, ось чому, на думку вченого, в рукописних пам’ятках термін “радник” вживається в значенні “помічник”, “союзник”²⁰⁸. Що ж до власне литовських земель, тот тут мала місце не рада, а спілка володарів литовських територій,

про раду можна говорити лише з часу об'єднання руських князівств під владою литовських князів²⁰⁹.

Великокнязівська Рада удільної епохи - це орган, значною мірою не позбавлений елемента випадковості (він не мав чітко визначеного складу та компетенції, які залежали від власного розсуду великого князя). Звичайно до неї входили удільні князі, група вищих “урядників” (воєводи, старости, тівуни) та, за Ф.І. Леонтовичем, “міщани, люди, слуги и навіть люди залежні”²¹⁰. Рада не мала в цей час особливої політичної ваги, оскільки не була самостійною установою. Основними її функціями Ф.І. Леонтович вважав підтримку політики великого князя та збереження старовини. Саме захист державних інтересів та охорону правових засад державного управління вчений вважає чинниками, що зміцнили становище Ради в подальшому²¹¹. Головний же чинник її посилення вчений вбачає у поступовому розвитку правоздатності литовсько-руської шляхти у сфері політичних відносин.

В епоху формування єдиної державності (до кінця XV ст.) Рада складалася з князів (за умови призначення їх “на вищі уряди земські та двірні”), панів (вищих урядовців), тобто титулованої і нетитулованої знаті, великих землевласників і католицьких біскупів (висуваються на перші місця в Раді). Земським привілеєм 1447 р. категорично заборонялося “закликати чужинців, а з ними й поляків в Раду литовських господарів”²¹². (Ця норма пізніше була потверджена у Литовському Статуті і зберіглася до його третьої редакції 1588 р. (хоча після Люблінської унії Рада литовських господарів увійшла до складу спільної ради коронної).

Із встановленням єдиної державності та значним розширенням прав шляхти склад Ради дещо змінюється. До неї входять:

1) найважливіші місцеві правителі – воєводи Віленський, Троцький, Київський, Полоцький, Вітебський, Підляський; каштеляни – Віленський й Троцький, старости Жемайтійський та Луцький, маршалок Волинської землі;

2) урядники, які обіймали вищі посади центрального управління земського та дворного (канцлер, підканцлер, гетьман, маршалок земський, маршалок двірний, підскарбій земський і підскарбій двірний, маршалки господарські, писарі, секретарі тощо);

3) вищі представники католицької церкви;

4) деякі князі і пани “за особистим правом”.

Із загального складу Ради наприкінці XV ст. виділяються “старші пани”. У XVI ст. саме вони постійно засідають у Раді і є панамі радними у вузькому розумінні - утворюють “таємну” раду, на відміну від повної ради, яка збиралася лише в урочистих випадках. Члени “таємної” ради поділяються на два розряди – “*пани-раду*”, яка, власне і стає центральним органом центральної влади та всіх інших. Зазначені засади, на думку Ф.І. Леонтовича, не поширювались на автономні, насамперед окраїнні, землі і волості Литовсько-руської держави. Князівські, а згодом намісницькі ради функціонували тут без суттєвих змін до середини XVI ст.

Чітке уявлення про роль й місце пани-ради дає аналіз її основних функцій²¹³, вперше законодавчо оформлених у привілеї 1482 р. Цим привілеєм, зокрема санкціонується законодавча функція, що набуває категоричності у привілеї 1506 р. та Литовському Статуті: нічого не затверджується без поради і згоди пани-ради. Деяке обмеження цього права було обумовлене принципом великих князів литовських “старовину не рухати”, закріплений і в третій редакції Литовського Статуту (“звичай добрий стародавній тим статутом нашим ховати і ні чим не порушати”). Пани-раді спочатку належало право обрання литовських князів, пізніше вони відіграють в цьому процесі лише керівну роль (головна ж належить вальному сейму). Разом з господарем Рада виконує дипломатичну та судову функції, вирішує фінансові та оборонні питання. Під час сеймових сесій пани-рада мала певні переваги.

Таким чином, за визначенням О.О. Малиновського, “всі нитки державного управління знаходилися в руках пани-рад,

а тому позитивні й негативні сторони литовсько-руського устрою, світлі й темні сторони литовсько-руської історії мають бути виставлені передусім на їх рахунок”²¹⁴. “Темними сторонами” вчений вважав, насамперед, слабкість державної влади, яка породжувала самоправство “нижчих урядів” (поширеною його формою були “наїзди” або “находи”). При цьому князі та пани припускалися самоправства не тільки у сфері приватних відносин, а у сфері державної служби тощо.

Характер відносин між господарем та радою пізніше панірадою в Литовсько-руській державі дослідники оцінювали по-різному. М.О. Максимейко вважав, що не було сталого регулятора їхньої співдіяльності. Шукати компроміс змушувала здебільшого постійно існуюча військова загроза. М.К. Любавський, автор фундаментальної праці “Литовсько-руський сейм”, визнавав раду з кінця XV ст. цілком самостійною установою. Інший знавець литовсько-руської історії С.О. Бершадський схилився до думки про відсутність з боку ради справжнього обмеження прав господаря. Для Ф.І. Леонтовича безсумнівною була “перевага за коронним сеймом у Польщі і за князем у Литві”, для якого порада або згода ради не мали обов’язкової сили. Значення самостійного органу державної влади рада набуває не раніше часу підписання Люблінської унії. Найбільш зваженою слід вважати позицію О.О. Малиновського, який, визнаючи владні прерогативи господаря існуючими *de jure*, фактичним їх носієм називав раду, “самостійність якої виглядала дуже рельєфно, якщо співставити її з Боярською думою Московської держави”²¹⁵.

З кінця XV ст. права панів-рад поступово обмежуються “великим” або “вальним” сеймом, появу якого М.О. Максимейко – автор фундаментального, багато в чому дискусійного і насьогодні дослідження “Сейм Литовсько-руської держави” – вбачав “у тих самих потребах, що корінилися у давніх віках”²¹⁶.

Докази, що їх вчений висуває для обґрунтування цього положення, створюють оригінальну теорію розподілу влади,

яка базується на таких тезах: у давнину князі, навіть з допомогою своїх слуг, були неспроможні задовольнити всі потреби державного життя. Це спричиняло широку участь населення в державних справах у формі віча, всенародного ополчення, обіймання окремих державних посад – власне здійснення тих прав, яких у пізніші епохи маси домагаються у нелегкій і часто безрезультатній боротьбі. За давніх же часів – це тяжка необхідність, виконання якої є “народною самопомогою”. Інтереси розвитку суспільства вимагали розподілу праці, внаслідок якого виділився “спеціальний суспільний клас, який, користуючись майновою незалежністю, міг би зосередити свою виняткову увагу на державних справах”²¹⁷. Тобто, внаслідок диференціації праці державна служба (від земського ополчення до сеймової діяльності) стала спеціальним призначенням шляхетського стану. Цілком природним у такому аспекті можна вважати визначення М.О. Максимейком місцевих сеймів Литовсько-руської держави XIV-XV ст. як “вічових зборів, які набули станового забарвлення”²¹⁸, а це, на думку вченого, є виразним свідченням генетичного зв’язку між давньоруською і литовсько-руською добою.

Дослідження процесу створення литовсько-руського сейму М.О. Максимейко починає з аналізу формування необхідних передумов у місцевому сеймовому русі. Насамперед, це стосувалося особового складу та компетенції сеймиків, що з часом набули відносно сталого характеру.

У засіданнях місцевого сейму брали участь делегати від великого князя (їхня функція полягала у передачі послання великого князя та поданні йому рішень місцевого сейму на затвердження), посадові особи церковного і світського управління (старости, намісники, маршалки, владики, біскупи), місцеві землевласники (князі, пани, бояри, земляни), роль яких залежала від розмірів землеволодіння, подекуди – члени паниради.

До компетенції місцевого сейму в удільну епоху належали найсуттєвіші питання державного життя даної землі: визна-

чення стану війни і миру, законодавча діяльність (основні нормативні акти достатутової епохи – уставні грамоти – затверджувалися на обласних сеймах), судова функція (розгляд значної частини судових справ приурочувався до проведення сейму).

Наприкінці XV ст., зазначає вчений, усі елементи литовсько-руського сейму були готові, не вистачало лише ланки, що сполучала б їх в одне ціле, а саме “суспільних інтересів, які були б однаково близькими за своїм значенням і литовським і руським областям”²¹⁹. Чинниками, що привели до створення вального сейму, М.О. Максимейко називає воєнну загрозу, яка потребувала концентрації сил Русі і Литви, та посилення централізації держави, що зумовило “пожертву з боку руських областей певною мірою самостійності”²²⁰ (саме так оцінював вчений їхню участь у спільному сеймі). Слушною видається теза О.О. Малиновського про зміцнення у процесі створення вального сейму позицій шляхти-лицарства або рядової шляхти, порада з якою, а пізніше і спільне прийняття рішень дедалі більше стає гарантом їхньої чинності для всього населення. З моменту виникнення вального сейму рядова шляхта активно втручається “в ті питання державного управління, для розширення яких його (шляхетства) “призвоління” раніше не було потрібним”²²¹.

М.О. Максимейко датує “перше і безсумнівне свідоцтво про литовсько-руський сейм як зібрання представників окремих областей держави”²²² 1492 р., на який припадає початок відкрито ворожих дій Московського князівства. проти Литовсько-руської держави О.О. Малиновський першим вальним сеймом називає сейм 1507 р. у місті Вільні, що був скликаний з тих самих причин. (Остання думка стала в сучасній науковій літературі загальноприйнятою).

До складу вального сейму входили великий князь литовський (часто виступав об’єднуючою силою), пани-рада, урядовці земські і двірні. Найчисленішою була група представників шляхти (князів, панів, лицарства, шляхти). Довільний

спочатку склад сейму згодом упорядковується. 1512 р. визначається норма представництва: два депутати від кожного повіту. Остаточо питання про сеймове представництво вирішується реформою 1565 р.: запроваджено інститут повітових сеймиків, що слугував “не стільки становим інтересам шляхти, скільки організаційним завданням держави”, адже “загальнодержавними інтересами було охоплено ширше, ніж раніше, коло осіб”²²³.

Повітові сеймики мали чітко визначену структуру та порядок роботи. На сеймиках обговорювалися всі ті загальнодержавні питання, заради яких скликався вальний сейм (на них були присутні послы від великого князя). Отже, для розв’язання тієї чи іншої проблеми створювалися дві інстанції, що було суттєвим свідченням зрілості і умовою виваженості рішень. На повітових сеймах обиралися земські послы (два від кожного повіту), які наділялися письмовими інструкціями та повноваженнями (це не давало їм можливості ухилитися від вирішення справ на сеймі та водночас зобов’язувало виборців і все населення повіту “підкорятися” рішенням сейму). Важливе значення мала й судова діяльність сеймів.

До компетенції вальних сеймів було віднесено вибори великого князя, питання, пов’язані з військовою повинністю, податково-фінансові питання, встановлення розмірів мита, міжнародні зносини, законодавчу діяльність.

Постанови сейму фактично були угодами контрагентів, що представляли різні території та окремі групи населення. Порядок роботи полягав у винесенні на обговорення “пропозицій” великого князя та пани-ради, обговорення, прийняття рішень, їхня конфірмація.

Хоча вальні сейми значно обмежили владні права пани-ради, за нею залишилася перевага економічна, яка “значною мірою паралізувала обмеження юридичні”²²⁴.

Після Люблінської унії Литовсько-руський вальний сейм зливається з коронним сеймом, водночас зберігаючи значення автономного органу державної влади. Ф.І. Леонтович називає

його “корінним цементом, який об’єднав Польщу і Литву в одне політичне ціле”, хоч “об’єднання, створене Люблінською унією, не мало характеру інкорпорації Литви з Польщею, не відміняло стару політичну та адміністративну автономію, якою користувалося Литовське князівство”²²⁵.

Подібні тенденції були характерними і для виконавчих структур держави - органів центрального і місцевого управління.

За визначенням Ф.І. Леонтовича, двірний уряд великого і удільного князів (згодом намісників), як і вся система обласного управління, довго трималися давніх руських традицій. Польські впливи, початок яких вчений виводить з часів перших литовсько-польських уній, виявлялися “в нових польських назвах”²²⁶.

Головним урядником був литовський *господар*. Його двірний уряд, за певними винятками, став уособленням уряду загальнодержавного. Управлінські функції виконували *пани-рада* (і навпаки, певні посади двірних урядів відкривали доступ у пани-раду). Вищими посадовими особами були: *канцлер* (підканцлер), який очолював канцелярію литовську і виконував ряд важливих функцій, серед яких Ф.І. Леонтович окремо називав зберігання і охорону старовини; *підскарбій*; *маршалок*, *гетьман*. Їхній штат, що зростав з ускладненням державного механізму, створював відповідні уряди. Як зазначалося вище, функції управління виконувалися сеймом, пани-радою та великим князем.

Структура місцевого управління в основних рисах повторювала структуру центрального. Місцеві уряди створилися на базі двірних урядів удільних князів і генетично корінилися в давньоруському звичаєвому праві²²⁷.

З кінця XV ст. усталилася така система обласного управління – обласні уряди (земські та волосні (міські і сільські)). Земські уряди склалися з урядів правителів областей та урядів з управління окремими галузями – ратними скарбами, господарські справами тощо.

Головними обласними правителями були *воєводи та старости*, які призначалися великим князем (навіть за умови обрання шляхтою) з виданням особливого привілею. Вони утримувалися за рахунок господарів (за службу надавалися землі). Вступ на посаду супроводжувався “присяжними листами на вірність служби”. Адміністративні функції поєднували з судовими.

Поряд з воєводами і старостами в литовсько-руських актах згадуються господарські намісники (раніше – волосні тівуні). У підпорядкуванні головних урядовців перебували ради (уряди) нижчих обласних правителів (підвоєвода, піднамісник, підстароста, маршалки земські та повітові).

Крім призначених органів місцевого управління діяли виборні земські органи. Навіть у XVI ст. існували самоуправні общини – села і волості, неділі, сороки, сотні, десятки, якими керували віче, “круг”, “громада” та виборні представники – старці, сотники, десяцькі, сорочники. Певні особливості мало управління міст, що отримали Магдебурзьке право. В них існували два різновиди влади: влада міської Ради і влада старост, з перевагою останньої²²⁸.

2.3.3. Судові органи

Окреме місце у державному механізмі Великого князівства Литовського посідали судові органи. В судоустрої знайшли відображення соціально-політичні процеси Литовсько-руської держави, що спричинили, зокрема, співіснування державного та недержавного (сімейного, вотчинного, общинного, церковного) судів.

У перші періоди існування Литовсько-руської держави зберігалася давньоруська судова організація. Удільні князі, а згодом намісники (старости, воєводи) в присутності бояр, князів, панів, інколи міщан відправляли суд у підвладних їм землях. Великий князь литовський був (здебільшого номінально) верховним суддею у всій державі.

Правовий статус господаря як верховного судді держави по-різному оцінювався дослідниками. Так, М.Ф. Владимирський-Буданов вказував на суттєві обмеження цього всеосяжного, на перший погляд, права великого князя. Спеціальну підсудність мали духовенство, євреї, селяни, згодом жителі маґдебургій. Формально до господарського суду міг звернутися будь-хто з шляхетського стану, але фактично підсудність великому князю була значною пільгою, що або дарувалася з пожалуванням нерухомого майна (“несудна грамота”), або належала визначеному колу осіб²²⁹. Дискусійним виявилось питання про те, наскільки господарський суд був проявом особистої діяльності господаря. М.М. Ясинський вбачав у ньому реалізацію майже виключно особистих прав великого князя, виділяючи суд пани-ради в окремий суд²³⁰. Для М.Ф. Владимирського-Буданова господарський суд – суд господаря з пани-радою, що може мати різні форми. А саме:

1) суд великого князя без пани-ради, що є винятком (за М.М. Ясинським, досить частим);

2) нормальний і постійний суд великого князя разом із пани-радою;

3) суд окремих частин пани-ради замість великого князя – суд асесорський (асесорський суд, за М. Ясинським, не є судом ради, він виконує самостійну роль на основі делегованих йому господарем прав);

4) суд замість великого князя й пани-ради органів їм підлеглих – суд маршалківський (за М.М. Ясинським – суд на основі повноважень, даних маршалку особисто великим князем);

5) суд пани-ради замість господаря (М.М. Ясинський вважав пани-раду судом окремої інстанції);

6) суд комісарський, який М.М. Ясинський вважав судом, зібраним для розгляду однієї конкретної справи (переважно земського позову).

Компетенція господарського суду складалася поступово. Судебником 1468 р. до неї віднесено розгляд справ про державну зраду, порушення прав землевласників, привілеєм

1492 р. – про справи честі, potwierдження (або непотвердження) жалуваних грамот. Інші цивільні справи не становили виключної компетенції великого князя, хоча й могли стати предметом розгляду.

Як зазначалося, суд пани-ради М.М. Ясинський визначав як суд окремої інстанції, що набував значення вищого за відсутності великого князя. Цим пояснюється те, що його рішення могли бути оскаржені.

Попри певні розбіжності вчені визнавали авторитет вищої судової влади як за великим князем, так і за пани-радою. Участь пани-ради в суді великого князя, яка базувалася на успадкованій з давніх часів традиції, М.Ф. Владимирський-Буданов визначав як надзвичайно позитивну рису²³¹.

Нижчими органами судової влади були суди воевод і старост, суди намісників воевод і старост. Підсудність досить часто порушувалась, оскільки існувало уявлення про господаря як про “кращого суддю”, тим більше, що перші спроби законодавчого оформлення судових інституцій було зроблено лише в Литовському Статуті 1529 р.

Цим пояснювалась і значна кількість випадків апеляції або перенесення справ, що призводило до їхнього накопичення. Першим кроком до судової реформи можна вважати запровадження інституту присяжних асесорів, що надало певного авторитету суду воевод і старост, які почали судити разом із присяжними. Другий крок в цьому напрямі – надання Литовським Статутом 1529 р. судових функцій місцевим сеймам, а згодом і вседержавним сеймам судовим, які, за висновком М.М. Ясинського, мали позитивне значення, часто збігалися з приїздом князя, що дозволяло уникнути тяганини. Провідна роль на них належала пани-раді.

Разом з тим, існуюча судова система дедалі менше задовольняла домагання литовсько-руської шляхти до місцевого та державного управління. Втілення ж польської ідеї рівноправності всього “шляхетського народу” в судовій сфері мало суттєво сприяти зростанню її могутності.

Поступове наближення до цієї мети відчувається в привілеях сеймів -Берестейського 1542 р., Віленського 1547 р., Бельського 1564 р. Результатом законодавчих кроків було не тільки закріплення участі шляхти в місцевому судочинстві, але й досягнення жаданої рівності всіх і кожного у питаннях підсудності. Остаточо новий судоустрій, що базувався на виборності судових чинів, було закріплено в Литовському Статуті 1566 р. У ньому регламентувалася діяльність *замкового (городського), земського і підкоморського* судів.

Замковий (городський) суд, очолюваний місцевим правителем, являв собою установу, чия компетенція була обмежена на користь земського і підкоморського судів, (М.М. Ясинський називав їх судами зовсім іншого типу), характерними рисами яких були яскраво виражений становий характер.

Земський суд – це шляхетський суд у складі судді, підсудка і писаря, який обирався на повітових сеймах і затверджувався королем. Такий суд мав сесійний порядок роботи, під його владу підпадали на всі без винятку землевласники даного повіту.

Підкоморський суд був, по суті, судом одноособовим. Його компетенція не була точно визначеною. Для певних категорій кримінальних, цивільних і значної кількості межових справ підкоморський суд був судом першої інстанції.

Основним чинником, що обумовлював потребу нової реформи судової системи, М.М. Ясинський називав відсутність, за винятком господарського суду, апеляційних інстанцій. Справжнім лихом вважав вчений поширення після 1566 р. інституту лімітації (відстрочки), що призводило до тяганини у вирішенні справ. 1579 р. на Варшавський вальний сейм було подано проєкт статуту Литовського трибуналу, розроблений, за твердженням М.М. Ясинського, відповідно до традицій Литовсько-руської держави²³².

Введення даного законопроекту в дію відбулося лише через три роки. Головний Литовський трибунал став основ-

ною апеляційною інстанцією. М.Ф. Владимирський-Буданов називав Трибунал 1581 р. точною копією польського Коронного трибуналу 1578 р., а не наслідком внутрішньої реформи²³³. На його думку, саме запозиченням Трибуналу завершується процес запровадження до руського побуту шляхетських принципів²³⁴.

На цьому тлі особливого значення набуває вперше досліджена М.М. Ясинським діяльність Луцького трибуналу як вищої судової інстанції для Волинського, Брацлавського та Київського воєводств. Його інтенсивне функціонування впродовж дев'яти років після Люблінської унії, можна вважати, свідченням внутрішньої обумовленості реформ у судовій сфері Литовсько-руської держави, щоправда, запозичувалося зовнішнє законодавче оформлення. На переконання вченого, факт встановлення Луцького трибуналу – новий і яскравий доказ того, що й після юридичного приєднання ці землі зберегли значну частину своєї самостійності і відокремленості, що базувалися на власних, відмінних від чинних у Польщі, джерелах права та власній мові²³⁵.

Поряд з державними судами, які впродовж двох століть зазнали відчутної реорганізації, діяли суди вотчинні, общинні, міські, церковні. Суспільні зміни торкнулися й цих установ, хоча еволюція відбувалася повільно.

Одне з основних прав шляхти – право на вотчинний суд – було санкціоновано привілеєм 1457 р., який встановив, що шляхтичам-землевласникам належить суд щодо всіх справ підданих. (Для слуг шляхтичів зроблено виняток у справах про позбавлення честі.)

Щодо копного (громадського) суду оцінки вчених не були однотайними: від невизнання за ним самостійної влади (Ф.І. Леонтович) до її абсолютизації (І. Ю. Черкаський)²³⁶. Останній, називаючи копний суд найяскравішим явищем в історії західноруського взагалі та українського звичаєвого права, зокрема, вважав за можливе послуговуватися терміном “копне право”, яке, складаючи певну систему,

“вважалося за ознаку вольності народної”²³⁷. Копне право, за І.Ю. Черкаським, – це своєрідний витвір виключно руського (українського та білоруського) народу, вплив його правосвідомості, а тому вивчення цього феномена є обов’язком сучасного правника²³⁸.

Визнаючи самостійне значення копного суду, вчений підкреслював також і тісний зв’язок між ним і судами урядовими та панськими. Їхні взаємовідносини зазнавали впливу загальнодержавних станових тенденцій, що позначилися насамперед, на юрисдикції копного суду. Спочатку вона поширювалася на все населення “копного округу”, який складала волость або декілька волостей. В його межах збиралися “гаряча” (мала) копа – для попереднього дізнання та велика копа – зібрання всіх “мужів” для власне судового слідства. Копі було підсудне все населення копного округу. Але поступово шляхта звільнилася від юрисдикції копного суду, і він перетворився на суто селянський орган. Вироки суду по справі шляхтича передавалися державному суду²³⁹.

Характерною ознакою західноруського судового права вченими школи визнавався інститут “добрих” (“притомних”) людей. Раніше, до користування писаним правом, “добрі люди” були єдиним засобом утримати в народній пам’яті правові звичаї, з часом вони стали помічниками судів, своєрідними гарантами чинності судових рішень (значною мірою це стосувалося й князівського та великокнязівського суду, роль “добрих людей” тут здебільшого виконувала Рада). Щодо копних судів, то “добрі люди” – неодмінна умова їхнього функціонування. Адже вони виконували обов’язки знавців звичаїв, свідків сторін, представників народу, надавали авторитету рішенням суду. В них місцеве населення бачило довірених людей, які досить часто ставали офіційними представниками общини. Згодом інститут “добрих людей” знаходить законодавче оформлення і перетворюється на інститут “возних”. Як зазначав Г.В. Демченко, “добрі люди” сприяли підтриманню і збереженню живої ідеї західноруського,

і зокрема українського, права від цілої низки зовнішніх впливів.

Підсудність церковним судам О.О. Малиновський розрізняв за особами (хоча в ряді випадків церковному суду підсудним було все населення) і за видами злочинів. Основними з них були злочини проти віри і церкви, проти сім'ї, деякі злочини проти особи і майна. Певні судові справи розглядалися спільно церквою і світською владою.

Спеціальний судоустрій мали маґдебургії. Основними ланками його були маґістратські суди на чолі з бурмістром, лава на чолі з вйтом та рада, очолювана старостою. Міщанський суд не міг судити шляхтича.

2.4. Система права

Юридизація історичних досліджень представниками “київської школи” особливо виразно простежується в їхніх дослідженнях права Великого князівства Литовського. Звичайно, терміни “система права” і особливо “правова система” у даному випадку, є дещо умовним, оскільки за змістом не повністю відповідають сучасним уявленням про правову систему як багатоаспектне і багатостороннє поняття, що охоплює юридичні норми, принципи та інститути (нормативний аспект), правові установи (організаційний аспект) і правові погляди, ідеї, уявлення тощо (ідеологічний аспект)²⁴⁰. Такий обмежений підхід пояснюється розглядом нами лише тих елементів системи права, які були безпосереднім об'єктом дослідження представників школи. Наукові погляди вчених з відповідних правових питань, згруповано у три блоки - “джерела права”, “кримінальне право”, “цивільне право”²⁴¹.

2.4.1. Джерела права

Дослідженню джерел литовсько-руського права вчені школи приділяли значну увагу. Окрім побічного їх розгляду в переважній більшості своїх робіт, спеціально цим проблемам

присвячено монографії Ф.І. Леонтовича “Русская Правда и Литовский Статут” (1864) та “Источники русско-литовского права” (1894), М.Ф. Владимирського-Буданова “Отношения между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича” (1877), М.О. Максимейка – “Источники уголовных законов Литовского Статута” (1894), “Русская Правда и литовско-русское право” (1904), М.М. Ясинського “Уставные земские грамоты Литовско-русского государства”. Така пильна увага до джерел права пояснюється насамперед тим, що, як зазначав М.О. Максимейко, їхнє дослідження є найправильнішим засобом визначити національний, а саме руський, характер права Великого князівства Литовського²⁴².

Дослідження вчених школи довели, що система джерел західноруського права була досить розгалуженою. Вона включала звичаєве право, Руську Правду, міжкнязівські договори (“ряди”, “докончання”), привілеї (листи, ухвали) та “живу історію литовсько-руського права” – Литовський Статут.

- Досить вагомим джерелом права, зокрема для України, Ф.В. Тарановський вважав Магдебурзьке право. Доводив він це “важливе значення Магдебурзького права для юридичного життя Малоросії”²⁴³, по-перше, тим, що “Права, по которым судится малороссийский народ” згадують його перед основним законом України – Литовським Статутом, а по-друге, тим, що Магдебурзьке право тут було не номінальним, а чинним. Забезпечувалося це, на думку вченого, такою взаємодією місцевих звичаїв і Магдебурзького права, коли перші не тільки заповнювали прогалини, а й ставали на місце другого (у випадках його незбігу з руською правосвідомістю)²⁴⁴. Причому такі взаємовідносини залежали від багатьох чинників (ступеня польського впливу, мови, розвитку адвокатури тощо)²⁴⁵.

Упродовж XIV – першої половини XV ст. основним джерелом було звичаєве право. Визначна правова пам’ятка – Руська Правда, його кодифікований збірник, відома як

загальне законодавство, що було однаково чинним на всій території Литовсько-руської держави. Згадки про литовське право як про щось окреме від руського зустрічаються лише за давніх часів²⁴⁶. Водночас, досліджуючи територію зародження основних правових інститутів Руської Правди і визначаючи її як “корінну і найдавнішу Русь: Київську, Сіверську, Волинську, Полоцьку, Туровську землі” (землі, що входили до складу Литовсько-руської держави)²⁴⁷, вчені школи прийшли до нового бачення правового розвитку. М.О. Максимейко зазначав, що “навіть чи можна визнати правильним звичайний спосіб викладення історії руського права – спочатку за Руською Правдою, далі за Псковською Судною грамотою, потім по Московському законодавству”. Адже, вважав вчений, названі законодавчі пам’ятки є не стільки послідовними стадіями в розвитку руського права, скільки зразками різних його типів²⁴⁸. М.Ф. Владимирський-Буданов, переконаний прихильник ідеї загальноруського права визнавав, що початки Руської Правди, ще досить виразні в Псковській судній грамоті, зовсім не розпізнаються в російських Судебниках – між цими останніми і Руською Правдою ціле провалля, нічим не заповнене, їхній зміст не лише односторонній і бідний, але й якісно відрізняється від змісту Руської Правди²⁴⁹.

Отже, вченими визнавався факт відсутності очевидного зв’язку між Руською Правдою і московським законодавством²⁵⁰. Водночас вони відзначали в політичному і державному житті Литовсько-руської держави наявність необхідних умов для розвитку основних засад Руської Правди. Вона відіграла тут роль вихідної бази для подальшого розвитку західно-руського права²⁵¹. Впродовж усієї історії особливістю литовсько-руського законодавства була тенденція до збереження в ньому положень давньоруського права або, за визначенням Ф.І. Леонтовича, “слідування староконсервативному напрямку”²⁵², що за умов постійних зовнішніх впливів відіграло позитивну роль (для вчених школи – це, насамперед, збере-

ження елементів давньоруського права, сполучна ланка, нарівні з східноруським правом, між ним і періодом імперії). Навіть за часів панування писаного права звичаєве право не тільки залишалося чинним у сфері сімейних, приватно-майнових, судових відносин, насамперед, сільського населення, але і безпосередньо створювало його – адже законодавчі акти епохи є тією чи іншою мірою узаконення, санкціонування владою звичаю, “старовини”, “пошліни”, які Ф.І. Леонтович називав основними формами розвитку права.

Першими пам’ятками власне литовсько-руського права були договори, які оформлювали дипломатичні зносини Великого князівства Литовського або відносини між Великим і удільними князями. Перші спроби узаконення пануючого звичаю припадають на кінець XIV ст. і виявляються у появі значної кількості грамот. Ті з них, що мали законодавчий характер, називалися “листами”, “привілеями”.

Привілей, або привілеія – основна форма розвитку литовсько-руського права до набуття чинності Литовського Статуту. Можна сказати, що XV ст. було періодом панування привілеїв. Їхніми характерними рисами Ф.І. Леонтович називав партикуляризм та казуїстичність, які були обумовлені тим, що привілеї, за уточненням М.М. Ясинського, могли санкціонувати місцеве звичаєве право, встановлювати довільні норми або виявляти князівські милості.

Вчений виділяв такі типи привілеїв:

а) жалувані грамоти у вузькому значенні слова (пожалування приватним особам та установам майна, угідь, земельних ділянок, титулів, закріплення угод);

б) грамоти пільгові, або власне привілеї, приватні закони, які тією чи іншою мірою містять пільги щодо мита та юрисдикції; земські (шляхетські) привілеї; грамоти на Магдебурзьке право; грамоти окремим групам осіб (євреям, татарам);

в) жалувані грамоти охоронного змісту, суть яких полягала в потвердженні (закріпленні) споконвічного порядку життя

та гарантуванні недоторканності від посягань центральних і місцевих органів управління (уставні грамоти)²⁵³.

Особливий інтерес для історії права становлять два останніх типи привілеїв.

Перші земські (шляхетські) привілеї (1387, 1413, 1438 рр.) стосувалися майже виключно власне литовських областей. Привілеєм 1457 р. розпочався процес поширення шляхетських вольностей і на руські землі. Остаточно їх законодавчо оформлено привілем 1492 р. – магнатською хартією, основою політичної могутності поземельної аристократії. Привілеї 1506 та 1522 рр. potwierдили даний попередніми привілеями корпус прав²⁵⁴. Згодом шляхетські привілеї potwierджуються Литовським Статутом.

Ранні земські привілеї, на думку Ф.І. Леонтовича, були спричинені місіонерськими планами Польщі щодо руських областей, а тому викликали опір, зокрема руського населення. Проте пізніші земські привілеї, дещо змінивши орієнтацію, мали на увазі здебільшого саме встановлення вагомих прерогатив для шляхти, в тому числі і руської²⁵⁵. Походження уставних грамот М.М. Ясинський пов'язував з входженням Литовсько-руської держави з кінця XIV ст. у нову фазу розвитку – період внутрішнього об'єднання. Хоча цей процес кардинально не змінював державного устрою (незважаючи на те, що сполучною ланкою між центром і областю вже був воєвода, або намісник, а не удільний князь), гарантією від можливих посягань ставали уставні грамоти, завдяки яким місцеві “закони, звичаї і поруки” набували державного авторитету. Вони підлягали potwierдженню кожним новим господарем, а існуюча практика переписувати текст зі змінами, які не порушували суті, але вилучали застарілі положення, дозволяла цим законам не відстати від життя. У Московському князівстві обмежувалися підписом нового царя на звороті²⁵⁶.

Питому вагу станового елемента в цих грамотах вчені оцінювали по-різному. Ф.І. Леонтович вважав їх певним різновидом шляхетських привілеїв, оскільки про інші, не

шляхетські, групи населення йшлося в них лише тою мірою, якою вони стикалися зі шляхтою. М.М. Ясинський ставив характер грамот у залежність від географічного положення (чим далі від північного сходу, тим менше виявляються загальноземські ознаки) та від часу походження (давніші грамоти мали всестановий характер).

Хоч уставні грамоти не мали чіткої системи, відрізнялися за змістом, аналіз десяти з них допоміг М.М. Ясинському окреслити деякі загальні положення, характерні для цих актів. Так, найтипівішими є статті, що оформляли владні функції центральних і місцевих органів, закріплення принципу неподільності території, значний комплекс положень, що регламентували приватні відносини, майнові права шляхти, норми кримінального і цивільного права та ін. Кожна з цих грамот “кидає промінь світла на внутрішнє життя даної землі”²⁵⁷ (Ф.І. Леонтович, зокрема, вважає можливим говорити про київське або волинське право). Всі разом вони дозволяють з’ясувати загальні правові засади, що мали силу і значення на всій території західноруської держави. Адже обласні привілеї не втратили сили і після Люблінської унії, згідно з якою на всіх землях, що входили до Великого князівства Литовського, зберігалось місцеве право, на якому, щоправда, позначалися загальнодержавні станові тенденції.

Вчені були одностайні в тому, що наслідком перших спроб кодифікаційної діяльності у Литовсько-руській державі став Судебник Казимира 1468 р., який здебільшого мав вузькопрофільний (кримінально-процесуальний) характер.

З початку XVI ст. господар починає видавати устави (ухвали) з питань, які стосуються загальнодержавних інтересів.

Своєрідним підсумком всієї попередньої кодифікаційної діяльності Литовсько-руської держави упродовж більш як двох століть став загальний кодекс права – Литовський Статут. Крім того, він містить норми, запозичені з польського та німецького права, що дало підстави деяким дослідникам

вбачати головну задачу Статуту в реформуванні у польському дусі елементів, вироблених у давньоруській державі. Щодо цього слід звернути увагу, за висновком М.О. Максимейка, як на кількісний (з яких джерел брали більше), так і на якісний характер запозичень, визначити внутрішнє співвідношення сили і стійкості джерела під час зіткнення з іншим, врахувати суб'єктивний момент (авторство проекту Статуту)²⁵⁸. Дослідження цієї визначної пам'ятки саме за допомогою зазначених критеріїв дало змогу вченим школи зробити такі висновки:

1. Обсяг західноруських джерел Статуту набагато більший, ніж сукупність норм, запозичених з польських та німецьких джерел.

2. Вплив польського та німецького права (за відсутності офіційної рецепції) мав місце у сфері державно-правових відносин та кримінального права, що стосувалося державних злочинів.

3. Конкретними законодавчими пам'ятками, використаними у підготовці Статуту, були (за М.О. Максимейком Руська Правда, Віслицький та Вартський Статути, глоси Саксонського Зерцала, Магдебурзьке право).

4. Запозичувалися загальні поняття (форма, кодифікаційні схеми, нормативна конструкція), тобто те, що було добре відпрацьовано, зокрема в німецьких кодексах, вченими-юристами переважно у формі глос, що мали загально-людський характер, концентруючи юридичну мудрість того часу.

5. Такі чинники не тільки не змінювали сутність західноруського права, але й відігравали позитивну роль. Ф.І. Леонтович більшу, порівняно з московським, розробленість литовсько-руського права не в останню чергу пояснював впливом, через польське і німецьке, римського права.

6. Хоча норми руських джерел, які увійшли до Статуту, і набули станового забарвлення, така їхня модифікація обумовлена не стиканням з іншими джерелами, а становим характером розвитку Литовсько-руської держави, так само, як

автономія приватної особи обумовлена особливостями західноруського устрою.

7. Позитивну роль у складанні проекту Литовського Статуту відіграла редакційна комісія, очолювана Левом Сапегою. До її складу входили шляхтичі, представники різних конфесій і водночас освічені юристи, які змогли не лише уникнути релігійних непорозумінь, а й використати досягнення європейської правової думки.

Все це, як вважали представники школи, надало Литовському Статуту характер органічного цілого, в якому всі частини надихались юридичними принципами, що вказували на належність до руського, а не іншого права. Своєрідною відзнакою якості цього законодавчого збірника є те, що він був чинним кодексом аж до середини ХІХ ст.

2.4.2. Кримінальне право

1893 р. юридичним факультетом Київського університету за пропозицією М.Ф. Владимирського-Буданова було запропоновано медальну тему, що стосувалася кримінального права Литовсько-руської держави. В результаті досліджень, проведених студентами університету М.О. Максимейком, О.О. Малиновським, Г.В. Демченком, з'явилися опубліковані пізніше ґрунтовні розробки: “Источники уголовных законов Литовского Статута” М.О. Максимейка²⁵⁹, “Учение о преступлении по Литовскому Статуту” О.О. Малиновського; “Наказание по Литовскому Статуту” Г.В. Демченка. Переслідуючи єдину спільну мету, розв'язуючи на високому науковому рівні, гарантованому школою професора М.Ф. Владимирського-Буданова, комплекс кримінально-правових проблем, ці роботи дають чітке уявлення про стан кримінального права у Великому князівстві Литовському. Базуючись на зазначених та деяких інших дослідженнях, спробуємо відтворити основні риси кримінального права Литовсько-руської держави.

Питання кримінального права в Литовському Статуті²⁶⁰ регулювалися як процесуальними, так і матеріальними нормами. Кримінальні норми, вміщені в цьому законодавчому збірнику, не мають чіткої структури і відзначаються багатослів'ям і неповнотою. Як правило, конструкція статті складна – крім диспозиції, санкції, тут наведено приклади і підкреслено процесуальні особливості. Для кожної нової редакції Литовського Статуту характерним було збагачення юридичного змісту: артикули об'єднували більшу кількість випадків (екстенсивний розвиток), з'являлися нові постанови про окремі види злочинів, теоретичні конструкції, санкції визначали як кримінальне покарання (елемент публічності), так і винагороду потерпілому. Характерними рисами тогочасних кримінальних законів взагалі, і Литовського Статуту зокрема, були казуїстичність, невизначеність загальних положень (відсутність загальної частини), що призводило до повторів та описовості.

Через це системний аналіз вміщених у статуті кримінально-правових норм був досить складним завданням. Це ж стосувалося і аналізу відображених в ньому правових поглядів, частина з яких стала новим словом у суспільній правосвідомості. В розвитку основних понять кримінального права, а здебільшого ними визначається правовий розвиток середньовічного суспільства, простежується тенденція до співіснування приватного і публічного. Так, різні терміни, що використовувалися для визначення злочину, “виступи”, “злочинство”, “вина”, на думку О.О. Малиновського, вказують на його різні сторони: збитки для приватної особи, порушення приватних прав або посягання на правопорядок. Це має свій вплив на всі складові злочину²⁶¹ – суб'єкт, об'єкт, злочинне діяння і злочинна дія.

Так, суб'єктом злочину могла бути людина - приватна чи посадова особа, вільна чи невільна. Судебником Казимира вперше запроваджено поняття “малолітство” (до 7 років), а Литовським Статутом – “неповноліття” (до 14 років), яке виключало або лише обмежувало (за умови рецидиву)

відповідальність. Не визнавалися суб'єктами злочину божевільні ("шалені"), якщо їх підбурювали. Стан афекту або сп'яніння не виключав осудності.

Об'єктом злочину О.О. Малиновський визначав захищені правом блага та інтереси людей. Кожний громадянин, за винятком "виволанця", захищався законом. Розподіл суспільства на стани з домінуванням шляхетського обумовлював значну різницю у ступені захищеності. О.О. Малиновський говорить про цілу прірву між ними. Умовами, які виключали злочинний характер вчинку, були: необхідна оборона, дотримання норм закону та в деяких випадках крайня необхідність.

До суб'єктивної сторони (хоч вона і не виділялася вченими окремо і входила до поняття злочинної дії) можна віднести, з точки зору злочинної волі, дії навмисні, ненавмисні, необережні, ознаки яких досить часто змішувалися. Елементами наміру вчений називає свідомість, бажання, ціль.

Виявленням злочинної волі було злочинне діяння. Розрізнялися намір, підготовчі діяння, посягання і завершене діяння. Литовський Статут вирізняв також намір, виявлений у підготовчих діях. Детально у Статуті було розроблено механізм співучасті у злочині, що могла мати такі форми: 1) співвинність (однакова відповідальність); 2) підбурювання (підбурювач і виконавець несуть рівну відповідальність); 3) причетність (її види – потурання, недонесення, що загалом обмежувалося політичними злочинами); 4) переховування (інколи вважалося самостійним злочином) – діяльність, пов'язана із приховуванням злочинця; 5) звільнення злочинця від кримінальної відповідальності (викуп). Основні види злочинів за Литовським Статутом – злочини проти життя, здоров'я і честі особи (вбивство, каліцтво, рани, побої, образа діями чи словом); злочини проти майна (нахід (наїзд), розбій, пограбування, крадіжка, привласнення чужого майна); порушення постанов, що регулюють відносини між паном і слугами; державні злочини (службові, військові, злочини проти суду, фінансові злочини); політичні злочини ("зрада",

“ображення маєстату” та ін.); релігійні злочини (порівняно незначна частка).

Детально регламентувалися в Литовському Статуті питання, пов’язані з кримінальним покаранням. На думку дослідників, покарання в Литовському Статуті, розумілося як зло або страждання, що накладається як відплата за скоєний злочин уповноваженим органом, який діє на підставі закону чи звичаю і, передовсім захищає інтереси потерпілого (публічні цілі здійснюються через задоволення потерпілого)²⁶². Це загальне визначення потребує деяких уточнень. Покарання для потерпілого – “нагорода” навіть тоді, коли майнова відповідальність перетворюється на особисту. Стягнення може накладатися на злочинця за умови відсутності у нього майна, покарання допускає переуступку вимоги – відповідача може замінити третя особа, допускається: компенсація. Суттєвою відмінністю подібних стягнень від боргового зобов’язання є присутність в ньому елементів помсти (компенсація нематеріальних збитків). Визначення розміру стягнень зумовлено “мірою кривди”. Наочною ілюстрацією може слугувати “головщина” (сплата за голову), “нав’язка” (сплата за рани й побиття). Водночас у цивільних стягненнях каральний елемент майже відсутній. Хоча, наприклад, пеня визначається як штраф за кривду, спричинену порушенням договору. Суб’єктом права покарання юридично виступала держава в особі великого князя, якому належав комплекс законодавчих, виконавчих і судових функцій. Фактично його верховні права обмежувалися звичаєвим правом і правом землевласника судити й карати своїх підданих, Магдебурзьким правом.

Об’єктом права покарання визнавалася особа, яка скоїла злочин, виключаючи господаря (хоча про це прямо не згадується). Тварини не визнавалися самостійним об’єктом.

Значного розвитку в Литовському Статуті набула відповідальність третіх осіб і, зокрема, інститут заступництва. Розрізнялося необхідне та добровільне, індивідуальне та колективне заступництво. Підставами для заступництва були

кругова або особиста порука (Г.В. Демченко вказує на давність її походження та величезне значення у повсякденному житті) і землеволодіння (землевласник виступає як носій судово-поліцейських функцій). Відповідальність заступника спричиняє право розшукувати справжнього злочинця.

Відома Литовському Статуту й відповідальність родичів винного, яка мала дуже обмежену сферу і передбачалася за досить вузьке коло політичних злочинів.

Загальними ознаками покарання Г.В. Демченко називає індивідуальність, справедливість, суворість.

Учений подає таку систему покарань, передбачених Литовським Статутом:

1. Штрафи на користь потерпілого (головщина, нав'язка, гвалт, вина, заклад, держави (заклад).

2. Публічно-правові покарання:

а) особисті покарання смертна кара (значною мірою стосувалася “людей простого стану”); тілесні покарання (відіграють дуже незначну роль; перший Литовський Статут знає лише один випадок їхнього застосування); позбавлення волі у формі тюремного ув'язнення (як попереджувальний засіб, що заміняв поручительство; як попереднє досудове ув'язнення, як каральний засіб) - максимальний строк ув'язнення – один рік і шість тижнів); позбавлення честі і прав – шляхетське покарання тісно пов'язане з виволанням, на яке перетворилося “потік і пограбування” Руської Правди. До виволання засуджувався той, хто не підкорявся судовому рішення. Позбавлений честі і прав ставав безправною істотою, для нього залишалось тільки два шляхи – емігрувати або стати рабом; б) майнові покарання (конфіскація, відібрання маєтків).

3. Додаткові покарання: вигнання, позбавлення спадкових прав, покаяння, відсторонення від посади. Базовими засадами загального порядку визначення і застосування покарань було покарання не інакше як за рішенням суду, за умови достатності доказів. Самоуправство становило окремий злочин.

Основними стадіями застосування покарання були порушення судового переслідування, вирок суду, виконання вироку, причому враховувалися об'єктивні та суб'єктивні чинники, що знайшло відображення в законі.

Відміна покарань відбувалася у разі смерті злочинця, закінчення терміну давності (три роки), помилування, примирення з потерпілим, викупу, заліку покарань.

Узагальненням викладеного може бути визначення характерних рис кримінального права Литовсько-руської держави, які найрельєфніше виявляються у співставленні з московським кримінальним правом. Як зазначалося вище, перші спроби такого паралельного дослідження зроблено О.О. Малиновським. До них, на думки вчених школи, можна віднести такі:

1. Пріоритетність при визначенні виду майнових покарань інтересів потерпілого перед інтересами держави (в Московському князівстві було навпаки).

2. Формування вже в обласних привілеях принципу індивідуальності покарань, перші натяки на який простежуються в Руській Правді. Згодом він підтверджується Литовським Статутом (Московське законодавство до "Уложения" 1649 г. цього принципу не визнавало).

3. Покарання тільки за рішенням суду і за конкретну провину. Розправа без суду, так звана "опала", була привілеєм московських князів і застосовувалась досить широко.

4. Покарання позбавленням честі і прав призначалося за найтяжчі злочини шляхтичів. У московському законодавстві до XVIII ст. поняття "честь" не було об'єктом правового захисту – навіть бояри у зверненні до царя називали себе "холопами", а правовий статус особи взагалі визначався не стільки її правами, скільки обов'язками.

5. Тілесні покарання в Литовському Статуті передбачалися за обмежене коло злочинів (у третій його редакції їх найбільше – 14). У Московській державі вони відіграють досить значну роль, що пояснюється, на думку О. Малинов-

ського, “приниженим положенням особи, права якої не визнавалися зовсім”²⁶³. Вчений пов’язував це, серед іншого, із наслідками татарської навали – система тілесних покарань була тут досить розгалуженою.

6. Рівень розробки основних інституцій кримінального права та процесу, навіть за відсутності окремо виділених загальних положень свідчить про солідну теоретичну базу кодексу. Водночас в Литовському Статуті зберіглися основні принципи давньоруського права, майже непомітні в Московському законодавстві. Повернення до них в “Уложенияи царя Алексея Михайловича” 1649 р. М.Ф. Владимирський-Буданов пов’язував, зокрема, із запозиченням і рецепцією багатьох статей Литовського Статуту²⁶⁴.

7. Філософська основа західноруського кримінального права складалася, за Г.В. Демченком, під впливом християнської релігії та європейської цивілізації, який значно посилювався в епоху Статутів, але ще не спричинив втрати вищим класом своїх національних ознак. XVI ст. Г.В. Демченко називав періодом відродження і реформації литовсько-руської шляхти. Гаслом правотворчого процесу взагалі і чи не найбільшою його мірою в галузі кримінального права цього часу можна вважати тезу, проголошену Л.Сапегою на сеймі: “Ми невольники закону для того, щоб користуватися свободою. Мета всіх законів полягає в тому, щоби кожний міг зберегти свою честь, здоров’я та майно і ні в чому не потерпати шкоди”²⁶⁵.

2.4.3. Цивільне право

Західноруське право, принципи якого зосереджено в Литовських Статутах, не знало чіткого виокремлення норм, що складають цивільне право в сучасному розумінні. Слідом за дослідниками школи можна говорити лише про його основні інститути, що дістали законодавчого регламентування. Аналіз доробку вчених школи дає змогу окреслити

характерні риси речового, спадкового, зобов'язального та сімейно-шлюбного права.

Речове право О.О. Малиновський визначав як санкціоноване юридичними нормами панування людини над речами²⁶⁶. Його основними ознаками вчений вважав об'єкт, суб'єкт, зміст, способи набуття і припинення.

Пам'ятки західноруського права розрізняють “маєтність рухому” та “маєтність лежачу”, яка і стає головним об'єктом речового права. Історію землеволодіння в Литовсько-руській державі М.Ф. Владимирський-Буданов називає “центральною пунктом серед норм державного і приватного права не тільки тому, що воно є важливим об'єктом прав приватних осіб, але і як правильний показник характеру держави”²⁶⁷.

Способами набуття речового права були окупація, пожалування, цивільні угоди, давність. Припинялося воно, за винятком пожалування та окупації, за тих самих умов для іншої сторони. Пожалувані речові права припинялися конфіскацією майна, внаслідок позбавлення майнових прав, експропріації. Експропріація – примусове відчуження спричинялося вимогами економічної політики, наприклад, необхідністю запровадження волочної системи.

Суб'єктами речового права виступали община, держава, рід, сім'я, приватна особа, церква.

Державною власністю вважалися незаймані і надбані території, приватні землі великого князя, які збільшувалися за рахунок конфіскації, виморочності, успадкування. В Литовсько-руській державі досить рано, порівняно з Московською, усвідомлюється ідея відмінності “господарського” від “земського”. Право землеволодіння було одним з основних прав общин. Обсяг його пов'язувався з формою общини (волесть, село, дворище). М.Ф. Владимирський-Буданов, автор общинної теорії походження держави, вказував на їхнє величезне володільницьке значення у минулому, залишки якого ще існували в Литовсько-руській державі до кінця XVI ст. З цього ж часу посилилася тенденція до збільшення

прав менших утворень: сіл, дворощ, сімей, а згодом й індивідуальних власників. Окремою формою землеволодіння вчений називає сяброве (спільне) володіння у вигляді угоди²⁶⁸.

У Західній Русі рано почався процес витіснення колективних прав індивідуальними. Вже наприкінці XV ст. склався звичай, що уможлиблював відчуження третьої частини отчини. Литовський Статут 1566 р. формулює це право без будь-яких обмежень – родові маєтки (помістя) зливаються з “набутими”, за винятком “материнних” і “отчинних”. Першопочатково західноруське право знало загальносімейне майно. Подібно до того, як права роду поступово заступали права сім’ї, права сім’ї заступає права особи. Насамперед це виявилось у виділенні маєтків “отчинних” і “материнних”, що належали чоловікові і дружині, і окремо, “власних помість” дитячих. Поступово розширювалося право розпорядження майном, яке, щоправда, обмежувалося щодо спадкового майна. Фізичні особи ставали суб’єктами права власності внаслідок цивільних угод та пожалування. Значного розвитку в західноруському праві набув інститут пожалування.

Предметом пожалування могло бути нерухоме майно (земля, служби, двір, село, слобода, волость) – та люди, що їх населяли. Пожалуване майно не могло знаходитись у чиємусь володінні (державний фонд) або бути виморочним. Пожалування роздавалися великим князем і Радою. Пожалування місцевими правителями великих земельних ділянок потребувало затвердження князем.

Отримати пожалування могли за службу князі, середні служилі верстви, бояри, слуги (двірські), містичі. Сільські жителі, хоча і володіли землею на правах, подібних до пожалування, мали тут низку обмежень. На початковому етапі пожалування не породжувало повного права власності і залежало від виконання служби. Зберігався невизначним і обсяг прав господаря на пожалуване ним майно. Згодом особи, які отримали пожалування, дістали можливість заповідати майно, продавати право наслідування з переводом

службових обов'язків, дарувати його за умови служби. З часом все це перетворювало жалувані маєтки на отчини. Останнім чинником цього процесу була, на думку М.Ф. Владимирського-Буданова, ідея власності, природний розвиток якої прискорювався впливом європейського права²⁶⁹. Майново-правове становище сільського населення мало значні особливості. До середини XVI ст., мешканцям сіл належав комплекс майнових прав, подібний до відповідних прав вищого класу, хоча і значно менший за обсягом. М.Ф. Владимирський-Буданов, визнаючи його повинністний характер, визначає такі види селянського землеволодіння: чиншеве, тягле, службове, боярське (слуг-шляхтичів) та володіння на невільній службі (невільна челядь). Джерелами права землеволодіння селян були отримання у спадок, розробка (окупація), цивільні угоди, пожалування. Згодом паралельно із значним розширенням майнових прав шляхти подібні права селян майже паралізуються.

Низка норм Литовського Статуту стосується обмеження права на нерухоме майно. Серед них – заборона надавати іноземцям землі в управління та оренду остаточно встановлена сеймом 1554 р. (спрямовувалася передовсім проти поляків, які шляхом цивільних угод могли набувати маєтки); право угідь; сусідське право. Обмежувала права власності на нерухоме майно і його умовність.

Особливе місце серед суб'єктів права власності посідала церква. Церковне майно набувалося переважно внаслідок безвідплатного пожалування, дарування, спадкування за записом (заповітом). Литовські князі продовжували традицію Рюриковичів бути головними жалувателями земель церкви. Навіть за умов надання католицькій церкві статусу державної права православної церкви, за висновком М.Ф. Владимирського-Буданова, послідовно зберігалися.

Відносини держави і церкви базувалися на “праві подання, яке тут сполучало риси візантійського криторського права з рисами права новоєвропейських народів, у тому числі

західного *jus patronatus*²⁷⁰. Його носіями були державні органи на чолі з господарем, земства і станові організації, приходські та міські общини, приватні особи з тенденцією до домінування останніх. Держава і церква на той час перебували в тісному зв'язку, підтримуючи одне одну. Держава, за висновком М.Ф. Владимирського-Буданова, вважала своїм обов'язком допомагати церкві, оскільки мала підтримувати не тільки економічний добробут і безпеку населення, але й надавати можливість задовольняти духовні потреби. На праві подання державі належали законодавча і судова влада патрона, призначення на церковні посади (здійснювалося в порядку рекомендацій) та ін. Патрон та його спадкоємці не мали права забирати майно у церкви. Це право перебувало під захистом держави. Сила прав цивільних для всіх (вільних) осіб, зазначав М.Ф. Владимирський-Буданов, міцна в Литовсько-руській державі, і особливо ясна щодо церковного майна – принцип невідчуження тут суворо зберігався. Хоча право подання давало широкі повноваження патронам, тільки церковні установи були дійсними власниками майна²⁷¹. Західноруському праву, на протигагу московському, невідома секуляризація церковного майна.

Наведені положення цієї частини концепції західноруського права дають змогу визначити, що умовність та обмеженість майнових прав у Литовсько-руській державі пов'язані з історичним розвитком – від повної залежності особи від суспільства до її відносно самостійного статусу. Законодавчі або зовнішні впливи могли або прискорити цей розвиток (Литовсько-руська держава), або уповільнити його (Московське князівство).

Найхарактернішими інститутами зобов'язального права Литовсько-руської держави були інститут закупництва та заставне право. Закупництво західноруського права продовжує традиції закупництва Руської Правди. Юридична природа цього явища тривалий час викликала дискусії серед вчених-юристів²⁷². Представники школи визначали закупів як

боржників, котрі забезпечували борг заставою своєї особи (або членів сім'ї) і сплачували його (зі відсутності інших можливостей) своєю працею або службою на користь кредитора. Таким чином, в основу закупництва було покладено не договір особистого найму, а договір позики.

Термін “застава” в пам'ятках західноруського права вживається для визначення застави майна для забезпечення боргу. М.Ф. Владимирський-Буданов вказував на особливості застави в Литовсько-руській державі порівняно з Московською державою: заставлене (через прострочення платежу або невикуп) нерухоме майно тут не переходило у право власності кредитора, а залишалось заставою аж до викупу²⁷³. Такий порядок вчений пояснював “давньою ідеєю про невідчуження нерухомого майна”, що набула станового забарвлення.

Предметом застави могло бути не тільки майно. Оскільки право власності на землю породжувало певні публічні права, вони також ставали предметом застави (здебільшого йшлося про посади). Договір застави оформлювався письмово і у разі спорів підлягав судовому розгляду. Він тісно пов'язувався з договором позики.

2.4.4. Сімейно-шлюбне право

В Литовсько-руській державі, особливо на перших етапах її розвитку, на переконання вчених школи, сімейно-шлюбні відносини регулювалися здебільшого звичаєвим правом. М.Ф. Владимирський-Буданов навіть зазначав, що справедливо говорити не про історію сімейного права як таку, а про історію звичаєвого права у ставленні до сімейної сфери. Слід мати на увазі, що в різних місцях Литовсько-руської держави діяли часом протилежні звичаї, а в одному і тому ж населеному пункті держави різні верстви суспільства керувалися різними поглядами на сімейне право. При цьому культурні центри держави і вищі класи суспільства швидше і

повніше поступалися реформаторським вимогам закону в цій галузі. Поява Литовського Статуту значно обмежила панування звичаїв.

За географічним критерієм М.Ф. Владимирський-Буданов розрізняв південно-руську смугу, звичайні провінційні міста внутрішньої території, головні культурні центри держави. Важливим чинником на той час було і ставлення до церковного шлюбу в суспільстві. Поступова відмова від невінчаного шлюбу свідчила про прийняття широкими верствами населення християнського погляду на шлюб не тільки як на економічну угоду, але і як на союз двох вільних осіб. Тим не менше, серед нижчих класів і в XVI ст. влада чоловіка над жінкою не була позбавлена ознак давнього рабства жінки: існувала відповідальність жінки (і дітей) за борги - віддавання в найм, посаг складав спільне майно подружжя (щоправда, паралельно із записом на дружину "віна" ("віно" – майно нареченого). Пізніше західноруське право розрізняє майно "материне" і "отчине", яким розпоряджаються окремо. Про економічну обумовленість відносин у шлюбі свідчить і те, що владні повноваження чоловіка значно обмежувалися, якщо жінка мала якісно краще майнове становище або чоловік приходив до жінки²⁷⁴.

Батьківська влада відрізнялася значною мірою суворості, яка дещо пом'якшувалася її неодноосібністю – мати брала участь у вихованні дітей і вирішенні їхньої долі.

Своєрідним показником характеру шлюбно-сімейних відносин було спадкове право. В пам'ятках західноруського права сукупність майнових прав спадкодавця має назву "статка", "остатка". Існувало наслідування за законом і за заповітом.

За законом майже все батьківське майно успадковували сини, дочки отримували "посаг" ("виправу") фіксованого розміру. За відсутності синів в батьківських помістях спадкували дочки. В материнському помісті спадкували і сини, і дочки, між якими спадок поділявся порівну. Дружина не була

спадкоємницею - вона залишалася главою сім'ї до одруження, після чого отримувала "віно". Литовський Статут 1529 р. уточнює цей давньоруський порядок: дружина одразу отримує "віно" або частину майна "на прожиток". Їй зазвичай доручалася опіка над дітьми.

Литовським Статутом обмежувалося право заповідати майно. Свобода складати "тестаменти" – заповіді стосувалася лише рухомості і куплених маєтків. Як зазначалося, відчуження і спадкування отчин і вислуг (родових і жалуваних маєтків) потребувало дозволу господаря або обласного правителя²⁷⁵.

2.5. Основні риси концепції західноруського права та її вплив на розвиток української історико-правової науки

Дослідження державно-правових інститутів Великого князівства Литовського вченими київської школи західноруського права інтенсивно тривали впродовж більш як півстоліття. Своєрідним їхнім підсумком стали "Лекции по истории русского права" О.О. Малиновського, який вперше ввів західноруське право в навчальний курс історії права (зазначимо, що попри активні студії, ця галузь права почала офіційно визнаватися лише на початку ХХ ст.). За цей час дослідниками було пройдено шлях від визнання необхідності досліджувати історію західноруського права до створення цілісної концепції його розвитку²⁷⁶. Критеріями для оцінки її наукової цінності можуть бути наукові цілі дослідників, методологічні засади їхньої творчості, наступне сприйняття ідей.

Наукові цілі дослідження матеріалу, як вже зазначалося, обумовлювалися, з одного боку, своєрідним соціальним замовленням, з другого – масштабністю та неопрацьованістю цього історико-правового масиву. Отже, можна говорити про, щонайменше, дворівневий підхід вчених школи до

проблеми. Виразом перших (офіційних) чинників стало положення Ф.І. Леонтовича, яке згодом стало аксіомою, про “настійну необхідність ввести литовсько-руське законодавство в коло історії руського права, зробити його предметом якнайпильнішого дослідження, переважно в інтересах пояснення взагалі темної історії юридичного побуту наших предків”²⁷⁷.

Саме так підходили дослідники до західноруського права – цієї “незайманої царини”. Та вже результати перших наукових розробок виявили самотні риси становлення і розвитку цього правового феномена, що, зрозуміло, викликало природне прагнення (особливо відчутне у вчених “другого покоління”) не обмежуватися отриманими даними лише як допоміжним матеріалом.

Позитивну роль відіграла і доступність історико-юридичних джерел Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської земель, що сприяла детальнішому опрацюванню історії політико-правових інститутів саме на українських землях.

Методологічну базу вчених школи, в цілому можна визначити як історико-порівняльну з елементами соціологізму та еволюціонізму. О.Ф. Скакун вважає, що “на противагу формально-юридичній юриспруденції, цю течію можна визначити як історичну школу права на Україні”²⁷⁸. З огляду на те, що предметом розгляду дослідниці були переважно погляди М.Ф. Владимирського-Буданова, та беручи до уваги, своєрідну позицію вченого щодо слов’янської ідеї, яка майже не дістала підтримки його учнів (а Ф.І. Леонтович еволюціонував у бік ширшої порівняльної методики), це визначення можна прийняти, якщо основним критерієм вважати теорію правотворення, чії приципи поділяли всі дослідники. В цілому ж дана методологічна основа дозволяла провадити ґрунтовні дослідження.

Після 1917 р. дослідження проблем західноруського права продовжувались к Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН. Перший склад Комісії, очолюваний академіком Ф.В.Тарановським, навіть поставив

завдання підготувати перше на українській землі коментоване видання Литовського Статуту, але не зміг реалізувати його через брак видавничих можливостей. Якісно новий етап в даних студіях почався з липня 1920 р., коли Комісію очолив академік М.П. Василенко. Презентуючи нове академічне видання – “Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права” (згодом побачили світ вісім томів), в передмові до першого випуску вчений вказував на серйозний доробок, насамперед Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, О.О. Малиновського, М.О. Максимейка. Під новаторським ракурсом ними розглядалося західноруське право, що вважалося “не тільки частиною руського права, а й правом самостійним, яке випадає науково виучувати не тільки для того, щоб з’ясувати темні місця “руського” права, а в зв’язку з тими економічними, соціальними і політичними умовами і подіями, що склалися в Литовсько-русській державі зовсім інакше, ніж у Московській”²⁷⁹. Події в Україні призвели до зміни політичних пріоритетів – від дореволюційної заборони вживати термін “українське” до акцентування уваги на власне національному. Проте були і внутрішні причини – саме такий напрям розвитку історико-юридичної науки обумовлювався результатами досліджень представників школи західноруського права. Під керівництвом М.П. Василенка Комісія плідно працювала до початку 30-х рр. 1925 р. академіком ВУАН обирається О.О. Малиновський, а 1926 р. – членом-кореспондентом ВУАН стає М.О. Максимейко. Їхня присутність й активна участь у роботі Комісії забезпечили певну історичну наступність у її діяльності. Досягнуті переважно після революції наукові результати дали змогу новому поколінню вчених рухатися вперед або, точніше, вглиб досліджуваних проблем. Так, про сприйняття ідей школи свідчать розвідки Г.Л. Попова “Луцький трибунал 1576 р.” (1925), О.С. Доброва “Право необхідного спадкування за Литовським Статутом” (1925), М.М. Товстоліса “Суть застави за Литовським

Статутом” (1929), С.Г. Борисенка “Списки Литовського Статуту 1529 р.” (1929), І.Ю. Черкаського “Копний (громадський) суд на Україні” (1928-1929), С.М. Іваницького “Нове в історії міст під Магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському” (1929) та ін.

Наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. у ВУАН триває кампанія за “радянизацію” науки, що спричинило нещадну боротьбу з “буржуазними антинауковими поглядами”, у тому числі з теорією західноруського права. Свідченням цієї “боротьби” стала стаття С.Г. Борисенка “Російське великодержавництво в концепції “західноруського права”²⁸⁰ в академічному журналі “Україна”, що є яскравим прикладом політики навішування ярликів та саморозвінчування.

Водночас в ній підбивалися підсумки одного з етапів діяльності Комісії історії українського права (таку назву Комісія мала з 1928 р.), який в тематичних планах Комісії називався “Критика буржуазної історіографії українського права. Київська школа західноруського права (М.Ф. Владимирський-Буданов, акад. О.О. Малиновський, М.О. Максимейко, М.М. Ясинський)”²⁸¹.

Розвідка С.Г. Борисенка, попри ідеологічну заангажованість і саморозвінчування (автор – талановитий вчений, активний дослідник історії західноруського та українського права), стала чи не єдиною спробою визначити та охарактеризувати здобутки і недоліки школи, висвітлити її надбання в єдиному контексті.

Розглянемо найсуттєвіші положення цієї статті. Перше з них – теза про “великодержавний шовінізм” концепції західноруського права, який, за С.Ю. Борисенком, “являє спосіб закріпити панування російської національності і становить на даному етапі розвитку соціалізму головну небезпеку”²⁸². (Вірогідно, що вже через кілька років, за умови повернення до того ж матеріалу, мінус в його оцінці перетворився б на плюс). Але, по суті, не можна заперечувати, що історико-юридичні конструкції вчених школи базуються на фундаменті

єдиного “національного права руського”, вибудованого, насамперед, М.Ф. Владимирським-Будановим. Тут треба взяти до уваги низку чинників.

По-перше, умовою роботи в навчальних закладах, зокрема в імператорських університетах, була не тільки лояльність до офіційної ідеології, але й популяризація її в масах (адже викладацька діяльність була державною службою). В офіційній же доктрині Україна не мала самостійної позиції. Відповідно не знаходилося їй місця і в історії розвитку державності – навіть в останньому (сьомому) виданні “Обзора истории русского права” (1915) М.Ф. Владимирський-Буданов, визнаючи необхідність включити в історію руського права історії права литовсько-руського, був змушений зробити застереження про неможливість “внаслідок навчальної мети цього видання включити до нього історію литовсько-руського права”²⁸³. За наявності на цей час значної кількості монографічних розробок, а, власне, майже завершеного циклу, це свідчило про відсутність офіційної санкції на запровадження їх до наукового обігу. Така санкція перестала бути необхідною двома роками пізніше, що дозволило О.О. Малиновському включити цей матеріал в свої “Лекции по истории русского права”. За таких умов дослідження західноруського права навіть як сполучної ланки між давнім правом і правом імперії було, безперечно, кроком уперед. По-друге, формально не відступаючи від даної тези, вчені школи проводили ґрунтовні різнобічні дослідження цього феномена, відокремлюючи його від права московського та польського. По-третє, фактичні результати досліджень, що часто свідчили про своєрідність правового розвитку Литовсько-руської держави, набувають додаткового авторитету саме через відсутність офіційного замовлення її довести. По-четверте, об’єктивні обставини, а саме – більша доступність джерельного матеріалу щодо власне українських територій у складі Великого князівства Литовського²⁸⁴, зумовили акцентування уваги дослідників школи на праві

українських земель. Тому, природно, що за нових умов О.О. Малиновський і М.О. Максимейко, як співробітники ВУАН органічно продовжили передреволюційні студії. Так, М.О. Максимейко подає українське право як право козацької України, що через Литовський Статут зв'язується з Руською Правдою і є старшим і за змістом багатшим за право Московське²⁸⁵. Українське право, на його думку, впливало на загальнодержавне (литовсько-руське) і було одним з джерел Литовського Статуту, а тому цей кодекс можна вважати почасти кодексом українського права. О.О. Малиновський, неодноразово наголошуючи на необхідності знати і вивчати українське право, пропонував ужити всіх заходів, щоб виявити українське національне право в тих епохах, коли чужий законодавець насаджував чуже право²⁸⁶. Щоправда, С.Г. Борисенко трактує це як перенесення буржуазної великоросійської ідеології у місцевий національний ґрунт з перетворенням її на місцевий український шовінізм²⁸⁷.

У статті С.Г. Борисенка ніщивної критики зазнала і методологічна основа досліджень учених школи. “Зброєю буржуазної методології” було визнано порівняльний метод, який поєднувався з документалізмом (“визнання тільки таких поглядів, які відповідають “точному змісту пам’яток”) та описовістю²⁸⁸. Досить категорично говорилося у статті про розбіжності між концепцією західноруського права і концепцією історії України М.С. Грушевського, який, на думку автора, апріорі не сприймав західноруського права через його належність до загальноруського²⁸⁹. Чи не найсуттєвішою розбіжністю було недостатньо, на думку автора, аргументоване положення М.С. Грушевського про те, що традиції розвитку права Руської Правди йдуть не безпосередньо до Литовського Статуту, а через право Білорусії²⁹⁰. Такими досить суперечливими та неаргументованими звинуваченнями і критикою було підведено підсумок не тільки більш як півстолітнім дореволюційним дослідженням західноруського права, але й інтенсивним студіям академічної

Комісії, що поклала в основу своєї діяльності тезу М.О. Максимейка про самостійне походження західноруського права, розглядаючи українське право після 1654 р. як власне українське право, що є галуззю західноруського права²⁹¹. Багаторічні дослідження було згорнуто, а Комісію для виучування історії українського права розпущено. Більш як 60 років творчі здобутки вчених школи здебільшого залишилися поза увагою офіційної радянської історико-правової науки. Водночас про обізнаність нових поколінь істориків і правознавців з дослідженнями М.Ф. Владимирського-Буданова, Ф.І. Леонтовича, М.М. Ясинського, М.О. Максимейка, О.О. Малиновського, Г.В. Демченка свідчать часті посилення на їхні праці, наявність у сучасних дослідженнях полемічних заперечень тих чи інших думок представників школи. Активно використовується зібрана та опрацьована ними джерельна база. Тут, у першу чергу, йдеться про “Хрестоматию по истории русского права” М.Ф. Владимирського-Буданова, “Сборник материалов по истории Ряды Великого княжества Литовского” О.О. Малиновського, “Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовском государстве”, “Акты о копных и панских судах” М.М. Ясинського. За відсутності узагальнюючих праць щодо аналізу або систематизації доробку вчених школи цінними є навіть окремі згадки та побіжні характеристики їхньої творчості. Так, за визначенням В.І. Пічети, на студіях Ф.І. Леонтовича та М.О. Максимейка побудував другий том своїх “Очерков истории строя Польши” (1914) відомий польський історик С.Кутшеба²⁹². Наразі зауважимо, що сучасна польська історіографія має більше здобутків у відтворенні цілісної картини передумов утворення Речі Посполитої, і, відповідно, соціально-політичного устрою (саме цей, а не історико-правовий аспект і на сьогодні є домінуючим) Великого князівства Литовського. Нове покоління польських істориків, представлене Ю. Бардахом, М. Косманом, Х. Ловмянським, Х. Охманським, Є. Охмельським, спираючись на дослідження старої

польської школи і критично їх переосмислюючи, по-новому, хоча з майже полюсних позицій, оцінювало цей феномен. Так, за Ю. Бардахом, Білорусь та Україна не виступали на той час у формах, які давали б підстави говорити про державу та право білоруське та українське. А для Х. Охманського білоруський та український державні елементи – невід’ємна частка в утворенні Речі Посполитої; у нього йдеться про утворення в результаті унії багатонаціональної польсько-литовсько-білорусько-української держави. Можна вважати, що існуванню такої та близьких до неї оцінок багато в чому сприяли праці вчених школи західноруського права. Адже польські дослідники – їхні сучасники – не припускали існування жодних, крім польських, державотворчих сил на терені Великого князівства Литовського.

Свій вплив мала тут і позиція М.С. Грушевського, який в своїх працях подавав Велике князівство Литовське як білоруське державне утворення. У радянській історіографії, за визначенням Т.Т. Кручковського, були майже відсутніми спроби розібратися у своєрідності устрою цієї федерації, усі проблеми подавалися через призму економічного детермінізму і класових та національних антагонізмів²⁹³, тобто за схемою, яка не “спрацьовувала” в умовах середньовіччя, коли “на соціальну поведінку людини містичні установки впливали не менше, ніж економічний побут”²⁹⁴. (Нагадаємо, що відсутність економічних характеристик у працях вчених Київської школи один з найбільш критикованих пунктів).

Попри це, певна увага до цього періоду історії давала свої результати. Схема західноруської державності покладена в основу праці В.І. Пічети “Литовско-русское государство” (1910), розвинута й модифікована в наступних його роботах, дослідженнях О.Є. Преснякова, В.Т. Пашуто в напрямі, найкатегоричнішим визначенням якого стала теза О.Є. Преснякова про Велике князівство Литовське як утворення, що мало білоруську територіальну, етнографічну і культурну основу²⁹⁵. Подібні тенденції відчуваються в розвідках

С.А. Лазутки, С.Ф. Сокола, Г.В. Дербіни. Так, С.А. Лазутка, визнаючи особливо вагомий внесок у вивчення, зокрема, Першого Литовського Статуту українських вчених Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.О. Максимейка, О.О. Малиновського, Г.В. Демченка²⁹⁶, критикував їх за тенденційний, на його думку, підхід до джерел Литовського Статуту, основним з яких вони вважали Руську Правду. Одночасно Литовський Статут вчений вважає “передовсім пам’яткою білоруської культури”²⁹⁷.

Посилання на праці М.М. Ясинського, М.О. Максимейка, О.О. Малиновського зустрічаються в коментарях до археографічної праці “Судебник Казимира 1468 г.”, виданої у Вільнюсі 1967 р. Щоправда, чи не єдиним джерелом цього кодекса укладачі вважають литовське звичаєве право²⁹⁸. Литовський дослідник В. Андрюліс визнає, що праці О.О. Малиновського, Г.В. Демченка багато в чому розширили поняття феодального права періоду Великого князівства Литовського²⁹⁹.

Українська історіографія щодо цього питання, на жаль, вкрай обмежена. Її аналіз, поданий, зокрема, Л.Г. Москвич, обмежується переліком робіт Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН, яка на думку автора, “розвивала кращі традиції Київської історико-юридичної школи, створеної М.Ф. Владимирським-Будановим, О.О. Малиновським, М.О. Максимейком”³⁰⁰. Л.Г. Москвич особливу увагу звертає на праці С.Г. Борисенка, справедливо вказує на “не менш важливу для власне джерелознавчого дослідження Статутів у зв’язку із звичаєвим правом роботу Комісії для вивчення звичаєвого права ВУАН”³⁰¹. Автор підкреслює, що після видання праці О.О. Малиновського “Стародавній державний лад східних словен і його пізніші зміни” (1929) спеціальні дослідження в Україні припинилися.

Деякою мірою погляди вчених школи вісвітлено в “Історії кодифікації дореволюційного права України” А.П. Ткача, низці праць О.І. Гуржія, В.О. Щербака, О.М. Дзюби,

П.П. Музиченка, присвячених Литовському Статуту. Особливе місце посідають розвідки О.Ф. Скакун, в яких чи не вперше зроблено спробу з сучасних наукових позицій дослідити наукову спадщину і методологічні засади творчості М.Д. Іванишева, М.Ф. Владимирського-Буданова та М.О. Максимейка³⁰². Саме її дослідження після тривалої перерви привернули наукову увагу до цих видатних українських вчених-юристів, чиї праці складають золотий фонд української історико-правової науки. Згодом стало можливим говорити про повернення із забуття імен О.О. Малиновського та Ф.В. Тарановського, життєвий і творчий шлях яких було висвітлено у біографічних та археологічних публікаціях і Е.Г. Циганкової, І.Б. Усенка³⁰³. У циклі праць І.Б. Усенка з історії довоєнної академічної науки, розглядається науковий доробок Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН, простежено її генетичний зв'язок з попередніми дослідженнями³⁰⁴. Такий, переважно історіографічний, а не практично-науковий аспект розгляду спадщини вчених Київської школи західноруського права, пояснюється низкою причин, основною з яких можна вважати неспростоване тавро “великодержавного шовінізму” на доробку школи, що спочатку спричинило вилучення його з наукового обігу, а згодом автоматично спрацьовувало як негативний чинник, гальмуючи дослідження. Певний вплив мав погляд на історію Великого князівства Литовського видатного українського історика М.С. Грушевського, який вважав, що вона “далеко тісніше зв'язана з історією білоруської, ніж української-руської народності, яка ряд століть живе без національної держави, що зводить політичний фактор в її історії на підрядну роль”³⁰⁵. Разом з іншими чинниками, це призвело до майже свідомого нашого відсторонення від причетності до цього надзвичайно цікавого періоду української історії.

Тільки останнім часом зроблено нові спроби відтворити історичну дійсність. Йдеться, насамперед, про дослідження Н.М. Яковенко, підсумком яких стали ґрунтовні моно-

графії – вже згадувана “Українська шляхта” та “Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття” (1997), монографію Ф.М. Шабульда “Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского” (1987). Певним їх наслідком можна вважати і те, що в курсі лекцій з історії держави і права України П.П. Музиченка Велике князівство Литовське характеризується як Литовсько-руська держава³⁰⁶. Власне історико-правовий аналіз цього періоду нашої історії - предмет майбутніх досліджень і, на переконання автора, праці М.Ф. Владимирського-Буданова, Ф.І. Леонтовича, М.М. Ясинського, О.О. Малиновського, М.О. Максимейка, Г.В. Демченка стануть неоціненним джерелом для них.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки нашого дослідження, можна зробити такі висновки. Київська історико-юридична школа (школа західноруського права), яка об'єднала вчених-юристів Ф.І. Леонтовича та М.Ф. Владимирського-Буданова, М.М. Ясинського, Г.В. Демченка, О.О. Малиновського, М.О. Максимейка, займала одне з чільних місць в дореволюційній історико-правовій науці Росії.

Використання вченими історико-порівняльного методу з елементами соціологізму дозволяло їм ґрунтовно розробляти історико-правові проблеми.

Дослідження вчених школи дозволяють відтворити, відносно цілісну картину розвитку західноруського права, тобто права, що було поширене на території Великого князівства Литовського та Речі Посполитої упродовж XIV-XVII ст.

Аналіз історико-правового матеріалу дав змогу вченим визначити здебільшого руські витоки їх становлення і розвитку. А це дозволило називати цю державу Литовсько-руською. Домінування руського елемента у Великому князівстві Литовському, зумовлене територіальною та чисельною перевагою руського населення, більшим, ніж у литовців, державно-правовим досвідом та, за висловом Ф.І. Леонтовича, "інстинктом державності" у великих князів Литовських, забезпечило йому чільне місце в державно-правовому поступі.

Нові історичні умови, що формувались як під тиском зовнішніх обставин (воєнна загроза з боку Ливонського і Тевтонського орденів на півночі, з боку Московського

князівства - на сході), так і внаслідок внутрішнього розвитку Литовсько-руської держави та відчутних польських впливів, обумовили наявність в державно-правовому розвитку як адаптаційних процесів, так і процесів, що мали ознаки прямого запозичення. Питома вага цих запозичень, як зазначалося вище³⁰⁷, оцінювалася вченими по-різному, хоча безсумнівно більш значних змін зазнала публічно-правова сфера.

У межах західноруської державності вченими школи висвітлювався ряд проблем власне українського права (права, що було поширене у цей період на Київській, Волинській, Подільській землях).

Однією з підстав для цього було те, що державно-правовий розвиток цих земель спочатку майже повністю автономний (Ф.І. Леонтович навіть вживав термін “київське”, “волинське” право) і надалі тривалий час зберігав давньоруські правові засади.

Фундаментальне висвітлення у працях вчених отримало досьгодні дискусійне питання³⁰⁸ про процес розвитку правової системи Великого князівства Литовського. Першочергова увага приділялася, зокрема, характеристиці звичаєвого права, уставних грамот, Литовського Статуту. На нашу думку, теза, що Руська Правда є основним джерелом Литовського Статуту, подана у працях вчених школи досить доказово. При цьому особливого значення набуває аналіз Литовського Статуту – визначної пам’ятки права. Присутність і органічне поєднання в ньому руських правничих засад з правом польським, німецьким та римським, надало йому своєрідного синтетичного характеру. Водночас, він став пам’яткою феодального права, яка в своїх трьох редакціях зберігала руські правові традиції і водночас послідовно відображала суспільні зміни.

Все викладене дає змогу твердити, що ґрунтовні праці Ф.І. Леонтовича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.О. Максимейка, О.О. Малиновського, М.М. Ясинського,

Г.В. Демченка та інших дослідників, які орієнтувались на ідеї школи, привернули увагу до цієї, нової на той час, проблеми. Вони започаткували вивчення історії Великого князівства Литовського і, водночас, іноді радикально відійшли від офіційно-охоронної версії “западнорусизму”, крайні прояви якого помітні у М.Й. Кояловича, більш помірковані – у М.К. Любавського. Об’єктивно існуюча загальноруська платформа досліджень вчених відіграла позитивну роль своєї гарантії від упередженості висновків про оригінальні риси західноруського права.

Природним етапом розвитку цих студій було сприйняття їх як базових в діяльності Комісії для вивчення історії західноруського та українського права ВУАН. Певну наступність роботи Комісії забезпечували академік ВУАН О.О. Малиновський та член-кореспондент ВУАН М.О. Максимейко, які брали активну участь в її діяльності. Крім того, академік О.О. Малиновський як голова Комісії для вивчення звичаєвого права планував її роботу, в тому числі і в напрямі вивчення звичаєвого права як джерела права західноруського.

Особливий інтерес викликає присутній у ряді студій, порівняльний аспект литовсько-руської і московської систем права, що дозволяє з’ясувати оригінальні риси західноруської державності, а саме: домінування руського елемента у Великому князівстві Литовському; відносний пріоритет в ньому як об’єкта захисту прав особи (на протигагу правам держави – в Московському праві); ширша участь населення у громадському житті Литовсько-руської держави.

Фактичне вилучення з наукового обігу починаючи з 30-х рр. праць представників Київської історико-юридичної школи і правознавчих Комісій ВУАН позбавило українську історико-правову науку могутньої бази для дослідження даного періоду, що стало одним із чинників майже повної відсутності, зокрема в юридичній науці, науково-аналітичних досліджень цього надзвичайно цікавого періоду.

ПРИМІТКИ

¹ Термін “Київська історико-юридична школа” також вживається у науковій літературі як синонім.

² Див.: Борисенко С.Г. Російське великодержавництво в концепції західноруського права // Україна. - 1931. - № 3. - С. 88 - 145.

³ Див.: Правоведение. - 1961. - № 3. - С. 35 - 46.

⁴ Йдеться, насамперед, про праці О.Ф. Скакун “Политическая и правовая мысль на Украине (1861-1917)” (1987), “Историческая школа права на Украине” (1988), “М.Ф. Владимирський-Буданов як історик права України” (1974), “Максимейко как историк Украины” (1971) та ін.

⁵ Див., напр.: Усенко І.Б., Циганкова Е.Г. Академік О.О. Малиновський // Правова держава. - 1992. - Вип. 2/3. - С. 188 - 220; Усенко І.Б. Академік Ф.В. Тарановський // Там само. - 1993. - Вип.4. - С.130 - 143.

⁶ Юридична наука і освіта на Україні.- Київ, 1992. - С. 49 - 72.

⁷ Ідеї школи поділяли й інші учні М.Ф. Владимирського-Буданова та Ф.І. Леонтовича, зокрема Ф.В. Тарановський і О.Я. Шпаков, але саме ці помітно вирізнялися своєю активністю в царині історико-юридичних досліджень.

⁸ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Государство и народное образование в России XVIII в. - Ярославль, 1874. - С. 181.

⁹ Детальніше про історичну школу права див.: Новгородцев П. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба. Опыт характеристики основоположников школы Савиньи в их последующем развитии.-Москва, 1896; Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. - Москва, 1998.

¹⁰ Статутом 1803 р. передбачалася лише кафедра “прав славетніших, як давніх, так і сучасних народів”.

¹¹ *Слабченко М.Є.* Д.П. Миллер как историк украинского права // Вест. Харьков. Соц.-филол. о-ва. - 1912. - Вып. 5. - С. 26.

¹² Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ) , - ф. 60, спр. 510, арк. 1. Згодом термін “західноруське право” вживався щодо всіх територій, які входили до складу Великого князівства Литовського.

¹³ Оцінку праці М. Кромера з боку державно-правної догматики див.: Тарановський Ф.В. Статистичні описи Польщі Кромера і Старовольського та їх значення для утвердження догматики поль-

ського державного права в XVII ст. // Зап. Соц.-економ. відділу Всеукр. Акад. наук (далі - Записки...) - 1926. - Т. 4. - С. 1-17.

¹⁴ Див. також: *Тарановський Ф.В.* Перший систематичний виклад догми державного права Речі Посполитої в другій половині XVII ст. у трактаті Хвальковського // Записки... - 1927. - Т.5/6. С.28-36.

¹⁵ Докладний аналіз цієї праці подано М.П. Василенком у рукописі "Нариси з історії науки західноруського та українського права" // ІР НБУВ, ф. 40, спр. 510, арк. 15-27.

¹⁶ *Lelewel J.* Polska: dzieja i gzczy jej. - Poznan. - Т.2. - 1859. - С. 92.

¹⁷ *Василенко Н.П.* //ІР НБУВ, ф. 40, спр. 8, арк. 24.

¹⁸ *Устрялов М.М.* Исследования вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. - Санкт-Петербург, 1839. - 42 с.

¹⁹ Польською мовою велося діловодство; майже всі адміністративні та судові посади обіймали поляки. Сполонізованою була й освіта. Майже всі території краю входили до Віленського учбового округу, очолюваного Віленським університетом.

²⁰ Див.: *Василенко М.П.* Кременецький ліцей і університет св. Володимира // Записки ... - 1923. - Т.1. - С. 183-185.

²¹ Киев и университет св. Владимира. - Киев, 1884. - С. 63.

²² Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* История университета св. Владимира. - Киев, 1884. - С. 63.

²³ Див.: Історія Київського університету. - Киев, 1959. - С. 21.

²⁴ Київський університет було створено на базі переведеного сюди Кременецького ліцею.

²⁵ *Романович-Славатинский А.В.* Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева. - Санкт-Петербург, 1876. - С. 62.

²⁶ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* История университета св.Владимира - С. 76.

²⁷ Навчання в школі складалося з трьох елементів: робота у ІІ відділенні Імператорської канцелярії під керівництвом М.М. Сперанського, слухання лекцій у Санкт-Петербурзькому університеті та стажування за кордоном. Детальніше про школу М.М. Сперанського див.: Юридическая наука в свете новых задач. - Свердловск, 1990. - С. 71-78.

²⁸ *Томсинов В.А.* Государственная власть и юриспруденция в России: уроки истории // Законодательство. - 1998. - № 2. - С. 81

²⁹ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* История университета св. Владимира - С. 110.

³⁰ Там само. - С. 41.

³¹ Націкавішими з них є “Opisanie bibliograficzne dotychczasowych wiadomych rękopisów i drukowanych egzemplarzy statutu Litowskiego” (1823), “Latopisiec Litwy i Cronika ruska” (1824).

³² Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. Да-Дя. – С. 74.

³³ Там само.

³⁴ Інші відомі праці вченого: “Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского центрального архива” (1857); “Предмова до перших двох томів «Архива Юго-Западной России»”.

Детальніше про життєвий і творчий шлях М.Д. Іванишева див.: *Романович-Славатинский А.В.* Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева. – Санкт-Петербург, 1876. – 320 с.; *Скакун О.Ф.* М.Д. Іванишев як історик і археограф // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9. – С. 28-30; Андрейцев — М.Д. Іванишев....

³⁵ Див.: *Яковкин И. М.Ф.* Владимирский-Буданов // Журн. Мин. народ. прос. (далі – ЖМНП). – 1916. – № 2. – С. 37.

³⁶ Детальніше про життєвий і творчий шлях вченого див.: *Усенко І.Б.* Академік Ф.В. Тарановський // Правова держава. – К., 1993. – Вип.4. – С.130-143.

³⁷ Див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира. – Киев, 1989. – С. 111.

³⁸ *Яковкин И.* Указ. соч. – С. 34.

³⁹ *Головщиков Н.* Павел Григорьевич Демидов и история основанного им в Ярославле училища (1803-1886). – Ярославль, 1887. – С. 158.

⁴⁰ *Малиновский И.А.* Памяти учителя. – Ростов, 1917. – С. 13.

⁴¹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Отчет о годичной командировке 1880-1881 (далі – Отчет...) // Университетские известия (далі – Унив. изв.). – 1881. – № 12. – С. 2.

⁴² *Яковкин И. Л.* Указ. соч. праця. – С. 39.

⁴³ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* История императорского университета св. Владимира. – К., 1884. – 467 с.

⁴⁴ *Тарановский Ф.В.* Памяти М.Ф.Владимирского-Буданова // Юрид. вест. – 1916 – № 3. – С. 1.

⁴⁵ Зазначимо, що певною мірою це було відродженням традиційної тематики Київського університету. Ще 1866 р. запропонована медальна тема мала назву “История Литовского Статута с объяснением особенностей трех его редакций”. (Дослідження Ф. Чарнецького з цієї теми нагороджено золотою медаллю).

⁴⁶ Про внесок Ф.І. Леонтовича йтиметься нижче.

- 47 *Тарановский Ф.В.* Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. - С. 3.
- 48 Там само. - С. 5.
- 49 *Владимирский-Буданов М.Ф.* Отчет... - С.3.
- 50 Там само. - С. 39.
- 51 Там само. - С. 54.
- 52 *Владимирский-Буданов М.Ф.* Неизданные законы юго-западных славян // ЖМНП . - 1882. - № 3. - С. 96.
- 53 Там само. - С. 100.
- 54 Там само. - С. 106.
- 55 Там само. - С. 123. Коло прихильників слов'янської ідеї було досить широким, зокрема в Київському університеті. Показовою щодо цього є вступна лекція доцента кафедри слов'янської філології, корифея сходознавства Т.Д. Флоринського, в якій він обстоював бачення слов'янства як організму, члени якого "попри все розмаїття їхнього зовнішніх ознак живуть одним спільним духовним життям, мають чимало спільних ідеалів і устремлінь, тобто являють або можуть являти собою такий же самостійний культурно-історичний тип, який становлять народи романо-германського походження... Вивчення і розуміння свого рідного - руського неможливе без уважного вивчення інших частин слов'янського світу"// Унив. изв. - 1882. - № 4. - С. 65.
- 56 *Владимирский-Буданов М.Ф.* Отчет... - С. 38.
- 57 Див., наприклад: *Скакун О.Ф.* Политическая и правовая мысль на Украине. - Харьков, 1987. - С. 138-139.
- 58 Див., наприклад, *Лейст О.Е.* Три концепции права //Сов. гос. и право.-1991.- № 12. - С. 10
- 59 *Исаев И.А.* История государства и права российского. - Москва, 1995. - С. 7.
- 60 *Малиновский И.А.* Указ. соч. - С. 19.
- 61 *Владимирский-Буданов М.Ф.* Рецензия на сочинение В.И. Сергеевича "Наказание в русском праве XVII в." // Унив. изв. - 1888. - № 1. - С. 26.
- 62 *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. - Киев, 1995. - С. 2.
- 63 Там само. - С. 31.
- 64 Там само. - С.32.
- 65 Там само. - С. 33.
- 66 *Владимирский-Буданов М.Ф.* Отношение между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича // Сб. гос. знаний. - СПб., 1877. - Т.4.- С. 21.

- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ *Тарановский Ф.В. Ф.И. Леонтович* // Юрид. зап., издаваемые Демидовским юрид. лицеем (далі - Юрид. зап.), - 1911. - Вып. 1. - С. 139.
- ⁶⁹ Там само. - С. 141.
- ⁷⁰ *Яковкин И.* // Указ. соч. - С. 37.
- ⁷¹ *Тарановский Ф.В. Ф.И. Леонтович.* - С. 146.
- ⁷² *Леонтович Ф.И.* Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств // ЖМНП. - 1867. - Ч. 136. - С. 336.
- ⁷³ Див., например, *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права - С. 41.
- ⁷⁴ Див., Там само. - С. 90
- ⁷⁵ Там само
- ⁷⁶ *Леонтович Ф.И.* Национальный вопрос в древней России. - Киев, 1895. - С. 26.
- ⁷⁷ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. - С. 93.
- ⁷⁸ *Леонтович Ф.И.* Национальный вопрос в древней России. - С. 31.
- ⁷⁹ Там само. - С. 34.
- ⁸⁰ Там само. - С. 59.
- ⁸¹ Там само. - С. 64.
- ⁸² *Тарановский Ф.В.* Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова. - С. 12.
- ⁸³ *Леонтович Ф.И.* К истории русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий, или ойратский устав взысканий. - Одесса, 1879. - С. 248.
- ⁸⁴ Там само. - С. 238.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* К истории права русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий, или ойратский устав взысканий Ф.И. Леонтовича // Унив. изв. - 1879. - № 9. - С. 219.
- ⁸⁷ Див.: *Авалиани С.Л.* Заслуги Ф. Леонтовича в изучении обычного права русских инородцев // Журн. м-ва юстиции (далі - ЖМЮ). - 1911. - № 6. - С. 169-175.
- ⁸⁸ *Леонтович Ф.И.* Старый земский обычай. - Одесса, 1889. - С. 22.
- ⁸⁹ *Леонтович Ф.И.* Заметки о разработке обычного права // ЖМНП. - С. 150.

- ⁹⁰ *Тарановский В.Ф.* Ф.И.Леонтович. - С. 148.
- ⁹¹ Там само. - С. 149.
- ⁹² Там само. - С. 153.
- ⁹³ Див.: *Максимейко Н. А.* Русская Правда и Литовский Статут. - Киев, 1904. - С. 14.
- ⁹⁴ Див.: Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф 16, оп. 465, спр.1381, -арк. 27.
- ⁹⁵ *Грибовский В.* // Журнал Юрид. об-ва при императорском Санкт-Петербург. ун-те. - 1898. - № 10. - С. 6.
- ⁹⁶ Там само. - С. 8.
- ⁹⁷ *Бестужев-Рюмин И.* // ЖМНП. - 1989. - № 5. - С. 233.
- ⁹⁸ Див.: *Максимейко Н.А.* Закупы Русской Правды // Наук. зап. наук.-дослід. кафедри. - 1927. – № 27. - С.11-23.
- ⁹⁹ Див. наприклад: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Разбор сочинения М.Ясинского “Главный Литовский трибунал”. - Киев, 1904. - 58 с.
- ¹⁰⁰ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4731, арк. 59.
- ¹⁰¹ Там само, спр. 1381.
- ¹⁰² Там само, оп. 469, спр. 364.
- ¹⁰³ Там само, оп. 465, спр.1398, арк.5.
- ¹⁰⁴ Там само, арк. 2.
- ¹⁰⁵ Там само, арк.5.
- ¹⁰⁶ *Демченко Г.В.* Идея права с точки зрения категорий возможности, необходимости, долженствования // Унив. изв. - 1908. - № 3. - С. 1.
- ¹⁰⁷ Там само. - С. 15.
- ¹⁰⁸ Див.: *Исаев И.А.* Русская юридическая наука за рубежом (20-е - начало 30-х гг. // Гос. и право. - 1994. - № 7. - С. 171.
- ¹⁰⁹ Див.: ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 384, арк. 9.
- ¹¹⁰ Там само, спр.1635, арк. 8.
- ¹¹¹ Див.: *Усенко І.Б., Циганкова Е.Г.* Академік О.О. Малиновський // Правова держава. - 1992. - Вип. 2/3. - С. 189.
- ¹¹² Див.: ІР НБУВ, ф. ХХVII, спр.1. 44642.
- ¹¹³ Цікаві спогади про цей період містяться в матеріалах родинного архіву Малиновських.
- ¹¹⁴ Письма Л.Н.Толстого (1848-1910). - Москва, 1910. - С. 343-344.
- ¹¹⁵ Див.: Томский университет. 1880-1980. - Томск, 1980. - С. 70.
- ¹¹⁶ Там само. - С. 77.

¹¹⁷ ІР НБУВ, ф. 40, спр. 1369, арк. 3.

¹¹⁸ Див.: *Усенко І.Б., Циганкова Е.Г.* У пошуках історичних коренів сучасності. До 125-річчя від дня народження О.О. Малиновського // Вісн. АН України. - 1993. - № 9. - С. 88.

¹¹⁹ Див.: Малиновский І. Треба знати і вивчати історію українського права // Червоне право. - 1928. - № 1. - С. 15-16.

¹²⁰ Там само. - С. 58

¹²¹ Див.: *Малиновский О.* Звичаєве право України // Вісті ВУАН. - 1929. - № 11-12. - С. 64; *Нерсисянц В.С.* Указ. соч. - С. 5.

¹²² Так, наприклад, три таких програми (щодо карного, адміністративного та судового звичаєвого права) вміщено у 3-му випуску "Праць комісії для виучування звичаєвого права" (1928).

¹²³ Крім розвідки О. Малиновського "Революційне радянське звичаєве право", мова йдеться насамперед праці А. Кристера "Три ступені правоутворення" (1925), "До питання про виучування народного права України" (1928), О. Добрава "Правоутворення без законодавця" (1925) та ряд інших.

¹²⁴ Див., наприклад, *Малиновський О.О.* Про вивчення злочинності і злочинців // Червоне право. - 1928. - № 10. - С. 28.

¹²⁵ Див.: Реформування пенітенціарної системи - одна з умов вступу України до Ради Європи // Урядовий кур'єр. - 1995. - № 27. - С. 5.

¹²⁶ Докладніше про біографію і творчість О.О. Малиновського див.: *Усенко І.Б., Циганкова Е.Г.* У пошуках історичних коренів сучасності. - С. 74-91; *Їхня ж.* Академік О.О. Малиновський // Правова держава. - 1992. - Вип. 2/3. - С. 188-204.

¹²⁷ Цю працю нагороджено премією ім. П.М. Батюшкова РАН.

¹²⁸ Див.: ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 1423, арк. 50-51.

¹²⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДАК), ф. 2042, оп. 1, спр. 59, арк. 206.

¹³⁰ Див.: *Максимейко Н.* Сравнительное изучение истории права. - Харьков, 1897. - 16 с.

¹³¹ ЦДА України, ф. 2042, оп. 1, спр. 183.

¹³² Див.: *Максимейко Н.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. - Х., 1902. - 206 с.

¹³³ Див.: *Скакун О.Ф.* М.О. Максимейко - історик // Укр. іст. журн. - 1970. - № 7. - С. 120.

¹³⁴ Протоколи засідань Юридического общества при императорском Харьковском университете за 1902 г. - Харьков, 1904. - С. 6.

¹³⁵ *Максимейко Н.* Русская Правда и литовско-русское право. - Харьков, 1904. - С. 3.

¹³⁶ Див.: Скакун О.Ф. М.О. Максимейко - історик. - С.120

¹³⁷ Максимейко М.О. Про досягнення в науці історії українського права за минуле десятиріччя // Червоне право. - 1927. - № 24. - С. 1111.

¹³⁸ Див.: НБУВ. Ін-т рукописів, ф. 40, спр.494, арк. 2.

¹³⁹ Див.: Скакун О.Ф. М.О. Максимейко - історик. - С.120

¹⁴⁰ Див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. - С. 37.

¹⁴¹ Представники школи, найбільше Ф.І. Леонтович та М.Ф. Владимирського-Буданов приділяли значну увагу полеміці з польськими вченими що пояснюється не лише вимогами часу, але й безсумнівним авторитетом висновків польських істориків, чи не єдиних тогочасних фахівців з литовсько-польської історії. Водночас порівняно пізні знайомство російських вчених з працями Т. Чацького, Й. Ярошевича, Й. Яблоновського спричинили дещо консервативний відтінок їхніх досліджень.

¹⁴² Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права.- Санкт-Петербург, 1884. - С. 16.

¹⁴³ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-русского права . I. Поместья Литовского государства. - Киев, 1889. - С. 3.

¹⁴⁴ Малиновский И. Лекции по истории русского права. - Ростов-на-Дону., 1918. - С. 79.

¹⁴⁵ Див.: Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. - С. 33.

¹⁴⁶ Надалі удільні князі були зобов'язані сплачувати данину та, як пише О.О. Малиновський, "допомагати своєю порадою і виконувати окремі доручення", що, як вважав автор, було першою стадією литовсько-руського єдиного державства.

¹⁴⁷ Див.: Леонтович Ф.И. Областное управление в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Юрид. зап., - 1908. - Вып. 2., - С. 257.

¹⁴⁸ Архив Юго-Западной России (далі - АЮЗР). - Т. 1-4. - VII. Акты о заселении Юго-Западной России. - Киев, 1886. - С. 35.

¹⁴⁹ Існувала також теорія про кардинальне запозичення туранського елемента.

¹⁵⁰ АЮЗР. Там само. - С. 47.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само. - С. 46.

¹⁵³ У подальшому вживатиметься переважно термін "Литовсько-руська держава".

¹⁵⁴ Слабченко М.Є. Д.П. Миллер как историк украинского права. - С.25

¹⁵⁵ Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты // ЖМНП. - 1902. - № 3. - С. 55.

¹⁵⁶ Питання про існування феодальних відносин у Литовсько-руській державі у другій половині ХІХ ст. не було вирішено остаточно. Висувалися, зокрема, теорії польсько-литовського феодалізму, що утвердився разом із завоюванням Литвою західноруських земель.

¹⁵⁷ Див.: Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты - С. 53 – 87.

¹⁵⁸ Про них йтиметься нижче.

¹⁵⁹ Характеристиці окремих класів шляхти присвячено другу частину праці Ф.І.Леонтовича “Правоспособность литовско-русской шляхты”.

¹⁶⁰ Підсудність лише великому литовському князеві вважалася важливою прерогативою і свідченням високого суспільного статусу і в подальші часи знайшло вияв у низці окремо виданих щодо цього привілеїв.

¹⁶¹ Див.: Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1895. - С. 29.

¹⁶² У праці “Рада Великих князей Литовских” вчений зараховує до панят членів нижчої лавиці у господарській Раді.

¹⁶³ Див.: Малиновский И. Лекции по истории русского права. - С. 128.

¹⁶⁴ Там само. - С. 104; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця ХІV до середини ХVІІ ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – С. 14.

¹⁶⁵ Див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России ХVІ в. - Киев, 1911. - С. 2.

¹⁶⁶ Там само. - С. 17.

¹⁶⁷ Там само. - С. 18.

¹⁶⁸ Див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского права: Крестьянское землевладение в Западной России до половины ХVІ в. - Киев, 1893. - С. 2.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Див.: Малиновский И.А. Лекции по истории русского права. - С. 107.

¹⁷¹ Там само. - С. 108.

¹⁷² *Леонтович Ф.И.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI столетий. (далі – Крестьяне...). - Киев, 1863. - С. 1.

¹⁷³ Зокрема, М.К. Любавський вважав тотожними поняття “закуп” і “наймит”.

¹⁷⁴ Див.: *Ясинский М.Н.* Закупы Русской Правды и памятников западнорусского права. - Киев, 1904. - С.38.

¹⁷⁵ Див.: *Леонтович Ф.И.* Крестьяне... - С. 31.

¹⁷⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Очерки из истории литовско-русского права. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. - С. 79.

¹⁷⁷ Див.: *Малиновский И.А.* Лекции по истории русского права. - С. 112.

¹⁷⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. – Санкт-Петербург, 1868. - С.299.

¹⁷⁹ Там само. - С.299.

¹⁸⁰ Там само. - С. 149.

¹⁸¹ Див.: *Леонтович Ф.* Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства // Варшав. унів. изв., - 1899. - № 4. - С. 9-10.

¹⁸² Йдеться про одну з перших праць Ф. В. Тарановського “Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов Литовской эпохи” написану, як зазначав сам автор, під впливом його вчителя Ф. І. Леонтовича.

¹⁸³ *Тарановський Ф. В.* Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов Литовской эпохи. - Киев, 1897. - С. 18.

¹⁸⁴ Передовсім йдеться про католицьке духовенство, особливо після Люблінської унії.

¹⁸⁵ *Леонтович Ф.И.* Сословный тип территориально-административного состава Литовско-русского государства. - С. 17.

¹⁸⁶ Зокрема, вищі духовні особи посідали перші місця у Раді великого князя литовського.

¹⁸⁷ Див.: *Леонтович Ф.И.* Областное управление в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской Унии // Юрид. зап. – 1908. - Вып. 2. - С. 257.

¹⁸⁸ *Леонтович Ф.* Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. - С. 21.

¹⁸⁹ Там само. - С. 43.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Феодальні відносини трактувалися як такі, що передбачають поєднання верховної влади із землеволодінням, заміну повної власності на землю умовною, васальною ієрархію між феодалами.

¹⁹² ІР НБУВ, ф. 60, спр. 8, арк. 21.

¹⁹³ Там само, арк. 36-40.

¹⁹⁴ *Малиновский И.А.* Лекции по истории русского права. - С. 157.

¹⁹⁵ Там само.

¹⁹⁶ ІР НБУВ, ф. 60, спр. 8, арк. 19.

¹⁹⁷ Див.: *Леонтович Ф.* Литовские господа и центральные органы управления до и после Люблинской унии // Юрид. зап. - 1908. - Вып. 1. - С. 58.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Див.: *Малиновский И.А.* Лекции по истории русского права. - С.157.

²⁰⁰ ІР НБУВ, ф.60, спр.8, арк. 40.

²⁰¹ Див.: *Максимейко Н.А.* Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569. - Харьков, 1902. - С. 44.

²⁰² *Леонтович Ф.И.* Рада великих князей литовских // ЖМНП. - 1907. - № 9 - С. 176.

²⁰³ ІР НБУВ, ф.60, спр 8, арк.40

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ *Леонтович Ф.* Литовские господа и центральные органы управления до и после Люблинской унии. - С. 38.

²⁰⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* // Записки... - Т.4. - 1926. - С. 234.

²⁰⁷ Господарській (великокнязівській) Раді присвячено ґрунтовні дослідження Ф.І. Леонтовича, О.О. Малиновського, М.Ф. Владимирського-Буданова.

²⁰⁸ Див.: *Малиновский И.А.* Лекции по истории русского права. - С. 158.

²⁰⁹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* // Записки... - С. 215.

²¹⁰ *Леонтович Ф.И.* Рада Великих князей Литовских // ЖМНП. - 1907. - № 9. - С. 126.

²¹¹ Там само. - С. 177.

²¹² Там само. - С. 156.

²¹³ Там само. - С. 273-331.

²¹⁴ *Малиновский И.* Рада великого князя литовского в связи с Боярской думой древней России. - Ч. 2. Рада Великого княжества Литовского. - Вып. 2.- Томск, 1912. - С. 336.

- ²¹⁵ Малиновский И.А. Лекции по истории русского права. - С. 160.
- ²¹⁶ *Максимейко Н.А.* Сеймы литовско-русского-государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. - С. 59.
- ²¹⁷ Там само. - С. 57.
- ²¹⁸ Там само. - С. 64.
- ²¹⁹ Там само. - С. 62.
- ²²⁰ Там само. Зазначимо, що М.К. Любавський оцінював запрошення руських на спільний сейм як поступку з боку литовців.
- ²²¹ *Малиновский И.А.* Лекции по истории русского права. - С. 162.
- ²²² *Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. - С. 30.
- ²²³ Там само. - С. 118.
- ²²⁴ *Малиновский И.А.* Лекции по истории русского права. - С. 162.
- ²²⁵ *Леонтович Ф.* Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском // ЖМНП. - 1910. - № 3. - С. 51.
- ²²⁶ Див.: *Леонтович Ф.И.* Литовские господа и центральные органы управления до и после Люблинской унии. - С. 43.
- ²²⁷ *Леонтович Ф.* Областное управление в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Юрид. зап. - 1909. - № 2. - С. 272.
- ²²⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. - С. 149.
- ²²⁹ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Разбор сочинения М. Ясинского “Главный Литовский Трибунал”. – Санкт-Петербург, 1904. - С. 9.
- ²³⁰ Див.: *Ясинский М.* Очерки по истории судоустройства в Литовско-русском государстве: Главный Литовский трибунал. Вып. 1. Происхождение главного Литовского трибунала. - Киев, 1901. - С. 12-15.
- ²³¹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Разбор сочинения М. Ясинского “Главный Литовский трибунал”. - С. 16.
- ²³² *Ясинский М.М.* Очерки по истории судоустройства в Литовско-русском государстве. Главный Литовский трибунал. - С. 249.
- ²³³ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Разбор сочинения М. Ясинского “Главный Литовский трибунал”. - С. 41.
- ²³⁴ Там само.

²³⁵ Див.: *Ясинський М.Н.* К истории апелляционных судов в Польше и Литве. Луцкий трибунал, как высшая судебная инстанция для Волынского, Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти XVI в. - Киев, 1899-1900. - С. 16-20.

²³⁶ І. Ю. Черкаському належить фундаментальна праця “Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв.”, що вийшла в “Працях Комісії для виучування історії західноруського та українського права” – 1928. – Вип. 4. . Посилання на цю працю в межах дослідження досягнень школи є доречним, оскільки, по-перше, автор побудував її здебільшого на матеріалах, зібраних проф. М.М. Ясинським, а по-друге, як буде показано нижче, академічна Комісія значною мірою сприйняла і розвинула ідеї школи західноруського права М. Ф. Владимирського-Буданова.

²³⁷ *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні Русі XVI – XVIII вв. - С. 56.

²³⁸ Інтерес вченого до копного права був таким великим, що це викликало справедливо критику, зокрема М. П. Василенком, за “намагання повернути до життя форми давно віджиті”. Див.: Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. - 1928. – Вип. 4. - С. VII.

²³⁹ Див.: *Малиновський І.А.* Лекции по истории русского права. - С. 400-402.

²⁴⁰ Див.: *Правовая система социализма. Понятие, структура, социальные связи.* – Т. 2. – Москва, 1986. - С.39.

²⁴¹ Огляд кримінального права у даному випадку передую огляду цивільного (всупереч традиційному порядку) оскільки саме йому вчені приділяли найбільше уваги.

²⁴² Див.: *Максимейко Н.* Источники уголовных законов Литовского Статута. - Киев, 1894. - С. 181.

²⁴³ *Тарановський Ф. В.* Обзор памятников магдебургского права городов литовской эпохи. - С. 46.

²⁴⁴ Там само. - С. 55.

²⁴⁵ Як зазначалося вище, М.Ф. Владимирський-Буданов вважав магдебурзьке право суто чужим, привнесеним і заперечував будь-яку позитивну його роль.

²⁴⁶ Див.: *Леонтович Ф.* Русская Правда и Литовский Статут // Унив. изв. - 1864. - № 2. - С. 5.

²⁴⁷ Див.: *Владимирський-Буданов М.Ф.* Очерки из истории литовско-русского права: Поместья Литовского государства. - С. 2.

- ²⁴⁸ *Максимейко Н.* Русская Правда и литовско-русское право. - Киев, 1904. - С. 13.
- ²⁴⁹ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Отношение между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича. - С. 21.
- ²⁵⁰ Див.: *Леонтович Ф.* Русская Правда и Литовский Статут. - С. 37.
- ²⁵¹ *Максимейко Н.А.* Источники уголовных законов Литовского Статута. - Киев, 1914. - С. 14.
- ²⁵² *Леонтович Ф.И.* Русская Правда и Литовский Статут. - С.37
- ²⁵³ Див.: *Ясинский М.Н.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. - Киев, 1889. - С. 14.
- ²⁵⁴ Див.: *Леонтович Ф.* Русская Правда и Литовский Статут. - С. 20.
- ²⁵⁵ Там само. - С. 30.
- ²⁵⁶ Див.: *Ясинский М.Н.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. - С. 110.
- ²⁵⁷ Там само. - С. 73.
- ²⁵⁸ *Максимейко Н.* Источники уголовных законов Литовского Статута. - С.184
- ²⁵⁹ Значну увагу кримінально-правовим проблемам вчений приділяє у "Лекциях по истории русского права" (1918), в яких особливий інтерес викликає спроба порівняльного аналізу інститутів кримінального права Литовсько-руської та Московської держав.
- ²⁶⁰ Зосередження уваги дослідників на Литовському Статуті слід вважати виправданим, оскільки цей кодекс був узагальнюючим збірником кримінально-правових норм.
- ²⁶¹ За О.О. Малиновським. Див.: *Малиновский И.А.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту. - Киев, 1894. - С.18-20.
- ²⁶² Див.: *Демченко Г.* Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях. - С. 42.
- ²⁶³ *Малиновский И.А.* Лекции по истории русского права. - С. 353.
- ²⁶⁴ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Отношение между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича. - С. 31.
- ²⁶⁵ Див.: *Демченко Г.В.* Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях. - С. 161. (Цей базується на відомому афоризмі Цицерона).
- ²⁶⁶ Див.: *Малиновский И.А.* Лекции по истории русского права. - С. 418.

²⁶⁷ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в. – Киев, 1907. - С. 1.

²⁶⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Формы крестьянского земле-
владения в Западной России XVI в. - К., 1911. - С. 16-17.

²⁶⁹ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Очерки из истории
литовско-русского права: Поместья Литовского государства. - С. 51.

²⁷⁰ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Церковные имущества в Юго-
Западной России XVI в. - С.218.

²⁷¹ Див.: Там само. – С.223-224.

²⁷² Перебіг дискусії та висновки ґрунтовно викладено
М.М. Ясинським у розвідці “Закупы Русской Правды и памятников
западнорусского права”.

²⁷³ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Заставное владение в
Литовско-русском государстве XVI в. // АЮЗР. - Ч. 8, т. 6. - С. 9.

²⁷⁴ Див.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Черты семейного права
западной России в половине XVI в. // Чтения в историческом обществе
Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – 1890. - Кн. 4. - С. 42-70.

²⁷⁵ Див.: *Малиновский И.* Лекции по истории русского права. -
С. 416.

²⁷⁶ За визначенням С.С. Алексеева, концепцію утворює чітко
організований науковий матеріал, який має плідну наукову орієн-
тацію і перспективу (Теория права. - Москва, 1993. - С. 18.).

²⁷⁷ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут . -
С. 36.

²⁷⁸ Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине
(1861-1917). – Х., 1987. - С. 142.

²⁷⁹ Див.: Праці Комісії для вивчення історії західноруського
та українського права. - Київ, 1925. - Вип. 1. - С. 2.

²⁸⁰ Див.: *Борисенко С.Г.* Російське великодержавництво в кон-
цепції західноруського права // Україна. - 1931. - № 3. - С. 105.

²⁸¹ Загальна назва наукового напрямку, в рамках якого мали
досліджуватися кілька тем.

²⁸² Там само. - С. 106.

²⁸³ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права.
- С. 32.

²⁸⁴ Хоча в рукописах М.Ф.Владимирського-Буданова “История
права Литовско-русского государства” велику увагу приділено
власне литовським землям: Див.: ІР НБУВ, ф. 60, спр. 8, арк. 8-18.

²⁸⁵ Див.: *Максимейко М.О.* Про досягнення в науці історії
українського права за минуле десятиріччя. - С. 1111.

²⁸⁶ Див.: *Малиновський О.О.* Треба знати і вивчати українське право // Червоне право. - 1927. - № 24. - С.1116.

²⁸⁷ Див.: *Борисенко С.Г.* Зазнач. праця. - С. 136.

²⁸⁸ Там само. - С. 120.

²⁸⁹ Детальніший аналіз концепцій академіка М.С. Грушевського у статті Л.Окиншевича свідчить не тільки про використання ним досліджень вчених школи, але й про прийняття ряду конкретних положень (наприклад, щодо земельної власності, німецького права тощо). Див.: *Окиншевич Л.* Націонал-демократична концепція історії права України у працях акад. Грушевського // Україна. - 1931. - №3. - С. 146-168.

²⁹⁰ *Борисенко С.Г.* Зазнач. праця. - С. 143.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Див.: *Пичета В.И.* Академик Станислав Кутшеба // Истор. зап. АН СССР. - Москва, 1946. - С. 289.

²⁹³ Див.: *Кручковський Т.Т.* Польша, Литва, Западная Русь: проблемы формирования федеральных структур // Наш родовой: Материалы междунар. науч. конф. по региональной истории Вост. Европы "Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии XVII - нач. XX вв." - Гродно, 1991. - Ч.3 - С.524.

²⁹⁴ *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії // Київ. старовина. - 1993. - № 3. - С. 84.

²⁹⁵ Див.: *Толочко О.П.* Польша і Русь: спроба створення моделі еволюції потестарних структур // Україна і Польша в період феодалізму: Зб. наук. праць. - Київ, 1991. - С. 13.

²⁹⁶ Див.: *Кручковський Т.Т.* - С. 521-555.

²⁹⁷ Див.: *Лазутка С.* Академическое издание I Литовского Статута. Первый Литовский Статут 1529 г. // Материалы респ. науч. конф., посвящ. 450-летию Первого Литовского Статута. - Вильнюс, 1982. - С. 145, 150, 153.

²⁹⁸ Див.: Судебник Казимира (1468 г.). - Вильнюс, 1967. - С. 35.

²⁹⁹ Див.: Первый Литовский статут... - С. 57.

³⁰⁰ *Москвич Л.Г.* Литовские Статуты в украинской советской историографии. // Материалы респ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Литовского Статута. - С. 136.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Див.: *Скаун О.Ф.* М.Д. Іванішев як історик і археограф // Укр.іст. журнал. - 1971. - № 9. - С. 118-122; Политические и правовые идеи в трудах историка государства и права М.Ф. Владимирского-Буданова // Политическая и правовая мысль на Украине (1861-

1917). – Харьков, 1987. - С. 127-141; Историческая школа права на Украине // Проблемы правоведения. - 1988. - Вып. 49. - С. 46-51; Владимирский-Буданов як історик права України // Проб. правознавства. - 1974. - Вып. 27. - С. 134-142; Скакун О.Ф. Максимейко М.О. // Укр. Істор. журнал. - 1970. - № 7. - С. 119-121; Скакун О.Ф. Максимейко как историк права // Проблемы правовед. - 1971. - Вып. 21. - С. 120-128.

³⁰³ Усенко І.Б., Циганкова Е.Г. Академік О.О. Малиновський // Правова держава. – 1992. - Вип.2/3. - С. 188-200; Усенко І.Б. Академік Ф.В.Тарановський // Там само. – 1993. - Вип.4. - С.130-143.

³⁰⁴ Див.: Усенко І.Б. Правові дослідження в установах Академії наук України у довоєнний період (1918-1941) // Юридична наука і освіта на Україні. Київ, 1992. - С.37-76.

³⁰⁵ Грушевський М.С. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Пам'ятки України. - 1991. - № 3. - С. 6.

³⁰⁶ Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч. посіб. – Київ, 1999.

³⁰⁷ Так, Ф.І. Леонтович та М.Ф. Владимирський-Буданов схилялися до визнання наявності запозичень, насамперед у державно-правовому устрої та відповідно державному праві (власне публічній сфері) й деякі впливи на сферу приватну. Нове покоління представників школи - М.М. Ясинський, Г.В. Демченко - намагалися ув'язувати обидва згадані чинники в єдиний комплекс органічного розвитку Литовсько-руської держави (Показовим щодо цього є аналіз М. Ясинським генези судоустрою в Литовсько-руській державі). Їхні побудови вимагають нового осмислення і з огляду і на теорію “єдиної для Русі і Польщі моделі розвитку у XI-XIII ст.”. Див.: Толочко О.П. Польща і Русь: спроба створення моделі еволюції потестарних структур. - С. 14.

³⁰⁸ Див., наприклад, Лазутка С. Академическое издание I Литовского Статута. Первый Литовский Статут 1529 г. - С. 41.

Наукове видання

БОНДАРУК Тетяна Іванівна

**Західноруське право:
дослідження і дослідники**
(Київська історико-юридична школа)

Редактор О.М. Кузьміна
Комп'ютерна верстка О.В. Козлігіної

Підп. до друку 22.08.2000. Формат 60 × 84/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Times. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 9,30. Обл.-вид. арк. 9,64. Наклад 500 пр.
Вид. № 22

Інститут держави і права ім. В.М.Корецького
01001 Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
тел. 229 7396, факс. 228 5474

